

DIALOG – MER ENN ORD

Jubileumsskrift for Nansen Dialog

1995–2005

Heidrun Sørli Røhr (red.)

DIALOG – MER ENN ORD

JUBILEUMSSKRIFT FOR NANSEN DIALOG

1995–2005

Heidrun Sørli Røhr (red.)

Lillehammer 2005

© Norsk Humanistisk Akademi 2005

ISBN 82-92237-04-6

Utgiver:
Nansenskolen
Norsk Humanistisk Akademi
Bjørnstjerne Bjørnsonsgate 2
2609 Lillehammer

Artikkelsamlingen er utgitt med økonomisk støtte fra det norske Utenriksdepartement.
Nansenskolen står ansvarlig for innholdet.

Sats og trykk:
Dina Design
Kneza od Semberije 5a
Beograd

Omslagsbilde: Knut Tiberg
"November Nansenskolen" (2001)

FORORD

Ti år er kort tid for å skape forsoning etter en brutal krig. I det perspektivet er Nansenskolens dialogprosjekt fremdeles i startgropa. Likevel føler vi at en 10-års markering er en god anledning til å dele noen av de erfaringene vi har gjort i løpet av disse årene. Vi ønsker å fokusere på selve dialogprosessens former og innhold, og på resultatene av den. Dette er en oppsummering av litt av vår lærdom så langt.

Vi har invitert noen av de sentrale skikkelsene som har vært med å sette sitt preg på dialogarbeidet til å bidra med artikler til dette jubileumsskriftet. De ser Nansen Dialognettverket fra forskjellige ståsteder, og representerer ulike tilnærminger til dialogen. Noen bidro i prosjektets tidlige år, andre har kommet til på et senere stadium. Noen av forfatterne har sine erfaringer fra arbeid på Nansenskolen eller i Nansen Dialognettverket, mens andre har deltatt og observert prosjektet med noe større distanse. Felles for alle er at de har vært med på å gjøre Nansen Dialognettverket til en viktig bidragsyter i forsoningsarbeidet på Balkan. Forfatterne har fått stor frihet, både når det gjelder form og innhold.

Rektor på Nansenskolen, *Peder Christian Kjerschow*, åpner med en betraktning om dialog sett i lys av Nansenskolens verdigrunnlag. *Steinar Bryn* deler erfaringer fra en dialogarbeiders hverdag. *Erik Cleven* diskuterer det personlige møtet og fortellingens betydning i dialogen. *Dan Smith* viser hvordan han anvender et akademisk rammeverk i dialogprosesser om krigens årsaker. *Bernt Hagtvet* beskriver hvordan han gikk frem i sin demokratiundervisning i pro-

sjektets tidlige år. *Ingrid Vik* viser hvordan Nansen Dialognettverket har gått i retning av et mer resultatorientert fokus. *Inge Eidsvåg* tar for seg lærerens rolle i fredsbygging, mens *Ivana Milas* presenterer det kroatisk Nansen Dialogsenterets skoleprosjekt i Vukovar. *Jelena Lengold* deler sine personlige refleksjoner omkring Nansen Dialog. *Jon Nicholas* bidrar med sine erfaringer med bruk av rollespill som metode. *Abdullah Ferizi* skriver om hvilke utfordringer det albansk-serbiske Nansen Dialogsenteret i Kosovo står overfor i sitt samarbeid på tvers av den etniske skillelinjen. *Nebojsa Savija-Valha* redegjør for begrepet etnisitet og dets betydning i Bosnia-Herzegovina. *Atle Sommerfeldt* skriver om begrepet forsoning, basert på forelesninger som ble holdt på Nansenskolen og Kirkens Nødhjelps erfaringer.

I sum mener vi disse forfatterne representerer noe av historien og bredden i nettverkets arbeid. Mange av bidragsyterne uttrykker seg bedre på engelsk enn på norsk. Vi har valgt å la disse artiklene stå på det språket de er skrevet. Derfor er halvparten av artiklene på engelsk, mens de andre er skrevet på norsk. God fornøyelse!

Nansenskolen, november 2005
Heidrun Sørli Røhr (redaktør)

INNHold

Innledning	I
Heidrun Sørli� R�hr (red.)	
Perspektivene og mistankens gave.	7
Peder Christian K�jerschow	
Fra en dialogarbeiders dagbok	9
Steinar Bryn	
Between Stories and Faces: Facilitating dialogue through narratives and relationship building	35
Erik Cleven	
Getting dialogue flowing: The surprising uses to which academic methodology may be put	51
Dan Smith	
Demokrati som livsholdning	59
Bernt Hagtv�t	
Forsoning i Nansen Dialognettverkets nye �nd	67
Ingrid Vik	
Mellom <i>er</i> og <i>burde v�re</i>	75
Inge Eidsv�g	
The New School: A project for integrated schooling in Eastern Croatia	89
Ivana Milas	

The Alchemy of Dialogue	95
Jelena Lengold	
Invisible Development	101
Jon Nicholas	
The art of creating a multi-ethnic dialogue team in Kosovo . . .	111
Abdullah Ferizi	
Ethnicities in Bosnia & Herzegovina: Being yourself – Mission Impossible	115
Nebojša Šavija-Valha	
Ingen snarvei til forsoning	133
Fredsbygging er ikke mulig uten forsoning Atle Sommerfeldt	

INNLEDNING

Heidrun Sørli Røbr (red.)

Dialog - mer enn ord

Da Inge Eidsvåg i 1994 tok initiativ til et nytt dialogprosjekt på Nansenskolen, var det som en utstrakt hånd til den lidende befolkningen i Sarajevo, - fra en OL-by til en annen. Det første dialogseminaret høsten 1995 var et forsøk på å videreføre Nansenskolens tradisjon som en møteplass for dialog. Denne gangen var det krigen i det tidligere Jugoslavia som sto i fokus. Nansenskolen inviterte deltakere fra tidligere Jugoslavia som hadde forskjellig etnisk bakgrunn, religiøs og politisk tilhørighet, yrke, kjønn og bosted. Felles for alle var at de var potensielle ledere eller mennesker som allerede hadde en innflytelsesrik posisjon i sitt miljø. Inge Eidsvåg skrev etter at det første året var i havn: "Kurset sikter ikke mot å bli en instans for forhandlinger og megling, men utelukkende et redskap for å styrke de menneskelige ressurser i fredens tjeneste. Studiet skal formidle kunnskaper om demokrati, menneskerettigheter og fredelig konfliktløsning. Det skal endre holdninger og øve ferdigheter. Kort sagt: vi vil dyktiggjøre mennesker til å yte en fredsskapende innsats i områder preget av konflikter og krig".¹

Nansenskolen hadde tidligere organisert dialogseminarer mellom deltakere med ulik religiøs og etnisk bakgrunn fra Norge.² Men skolen hadde ingen erfaring med å invitere mennesker direkte fra en krigszone. Noen stilte spørsmål om hva Nansenskolen kunne bidra

1 Inge Eidsvåg: "Nansenskolen - en arena for brobygging" i Inge Eidsvåg (red.): Demokrati og fredelig konfliktløsning, *Nansenskolens årbok (1996)*

2 Prosjektet: "Felleskapsrett i et flerkulturelt Norge" (1993). I tillegg ble prosjektet "Religion, livssyn og menneskerettigheter i Norge" gjennomført i 1996-97.

med i denne sammenhengen. Hva kan vi egentlig om dette? Hvilke forutsetninger har vi for å kunne gi oss i kast med internasjonal fredsarbeid? Har vi kapasitet og kunnskap nok til å håndtere vanskelige episoder på en forsvarlig måte? Hvilke konsekvenser vil dialogseminarene ha for skolens indre liv?

Kirkens Nødhjelp, Institutt for Fredsforskning (PRIO) og Norges Røde Kors var partnere i styringsgruppen. Disse organisasjonene var helt sentrale for etableringen og utviklingen av prosjektet. De brakte med seg internasjonal erfaring og relevant akademisk kompetanse som styrket prosjektets faglige plattform. Kirkens Nødhjelp og Norges Røde Kors støttet også seminarene på Lillehammer økonomisk. Det norske Utenriksdepartement bidro med solid økonomisk støtte og har vært en viktig støttespiller gjennom alle disse årene. Nansenskolen bidro med sin humanistiske arv³ og pedagogiske tradisjon, med sin åpenhet for ulike ståsteder så vel som alternative undervisningsformer. Hovedmålsettingen for Nansen Dialog var som følger:

- *NANSEN DIALOG vil, gjennom å bruke dialog som ide og metode, styrke mennesker som lever i konfliktsituasjoner til å bidra til fredelig konflikthåndtering og demokratisk utvikling*
- *NANSEN DIALOG ønsker å skape et nøytralt og åpent rom der aktører i alvorlige konflikter kan møtes ansikt til ansikt. Målsettingen er å bryte ned fiendebilder og øke forståelsen for hverandres synspunkter, interesser og behov. Et viktig mål er å stimulere og tilrettelegge for konfliktanalyse og for erfaringen av "de andres" ståsted. Fokus er ikke på hvem som har rett eller hvem som er mest skyldig, men på hvordan vi bygger respekt for demokratiske prin-*

3 For etableringen av Nansenskolen i 1938 kunne man lese: "Det er ingen vanlig kunnskapsskole som er påtenkt, men et akademi hvor sjelelere, samfundsøkonomiske og sosiale spørsmål, religiøst og kunstnerisk liv skal være emnene for undervisning og studium. Og meningen er at skolen skal få betydning i kampen mot voldsmentalitet, rasefordom og intoleranse. Det vil være en hovedsak for lærerne å hevde tankens og ordets frihet og verdien av rettsstaten." (Oprop! 1937). Se også Hallvard Grude Forfang: *Nansenskolens Historie* (1977).

sipper, menneskerettigheter og fredelig konfliktløsning. Disse prinsippene er et alternativ til nasjonal sjåvinisme og etnisk lojalitet.

De første seminarene besto av prøving og feiling og nye forsøk på å utvikle en metodikk som kunne bidra til dialog, økt forståelse og samarbeid mellom mennesker og grupper i dyp konflikt. Etter de første forsiktige skrittene i 1995 har arbeidet utviklet seg mye, både i form og innhold.

For det første har det beskjedne prosjektet på Nansenskolen utviklet seg til et stort nettverk av dialog- og fredsarbeidere i tidligere Jugoslavia. Nettverket består i dag av 10 Nansen Dialogsentre på Balkan, der de ansatte er tidligere kursdeltakere på Nansenskolen. Denne utviklingen startet med et behov for oppfølging ved hjemkomsten fra Lillehammer. Selv om erfaringene fra Nansenskolen var positive, var det vanskelig å være den eneste i sitt miljø som hadde vært i dialog med ”fienden”. Mange mente også at vi kunne oppnå mer dersom det også ble organisert aktiviteter lokalt, i større skala. En albansk og en serbisk kvinne, Arjeta Emra og Snezana Popovic, etablerte det første Nansen Dialogsenteret i Pristina i 1998, i Kirkens Nødhjelps lokaler. Dette senteret arrangerte en rekke seminarer for serbere og albanere fra Kosovo. Selv om senteret måtte stenge under krigen i 1999, satte erfaringene derfra standard for de andre sentrene som vokste fram fra 1999-2004. I dag er det Nansen Dialogsentre i byene: Skopje (Makedonia), Pristina, Mitrovica nord og sør (Kosovo), Bujanovac og Beograd (Serbia), Podgorica (Montenegro), Mostar, Sarajevo og Banjaluka (Bosnia - Herzegovina), og Osijek (Kroatia). Disse er lokale organisasjoner med sterk forankring i Nansenskolen og felles nettverksadministrasjon Norge.

For det andre har nye fremgangsmåter utviklet seg gjennom økt erfaring. Nansen Dialognettverket har siktet seg inn mot nye målgrupper og aktiviteter i pakt med deres egne vurderinger av den politiske situasjonen og samfunnets behov. I de siste årene har sentrene i nærmet seg målgrupper som har sentrale stillinger i lokalsamfunn som er preget av sterk etnisk splittelse, slik som: lokale politiske og administrative ledere, lærere, journalister, frivillige organisasjoner og

representanter for religiøse grupper. Kjernen i prosjektet er fremdeles den inter-etniske dialogen mellom mennesker i dypt delte samfunn.

Dialog er mer enn ord. Dialog er en sammensatt prosess der mange ulike faktorer spiller inn. Mange har etterspurt en nærmere redegjørelse for "Nansen Dialogmetoden". Det finnes ikke én bestemt oppskrift som praktiseres av alle i Nansen Dialognettverket. Det finnes flere, utfyllende og beslektede tilnærminger. Vi er stadig i kontakt med andre aktører innen fredsarbeid og fredsutdanning. De er viktige diskusjonspartnere, og noen av dem har engasjert seg sterkt i det faglige programmet og dermed bidratt til videreutvikling av dialogmetodikken⁴.

Pedagogiske innfallsvinkler utvikles også i takt med våre erfaringer underveis. Enkelte tilnærminger har vist seg mer passende i noen sammenhenger, mens andre målgrupper eller målsettinger kan forandre helt andre tilnærminger. Dersom målet er å skape dialog mellom ungdom fra Prijedor i Bosnia - Herzegovina, vil man trolig velge en annen form enn dersom målet er dialog og samarbeid mellom lokalpolitikere i Bujanovac i sørlige Serbia. I begge tilfeller er målsettingen inter-etnisk dialog, forsoning og fredsbygging, men med forskjellige målgrupper og i ulike sammenhenger. Derfor blir også de metodiske tilnærmingene til dialogen forskjellige. Det ser vi som en styrke og et uttrykk for fleksibilitet i nettverket: vi opererer ikke med én oppskrift som skal passe til enhver anledning, men er villig til å prøve nye veier i et vanskelig felt der ingen hittil har kunnet presentere en fasit.

Forfatterne i denne artikkelsamlingen bringer med seg sin fagbakgrunn, erfaring og kompetanse, som har preget deres bidrag til nettverket. I sum blir deres artikler et forsøk på å artikulere det spesifikke ved Nansen Dialog på bakgrunn av våre erfaringer så langt.

4 Institutt for fredsforskning (PRIO); Kirkens Nødhjelp; Norges Røde Kors; Responding to Conflict; Birmingham; Norsk Fredssenter; Wolf + Water Arts Company; Senter for konfliktbehandling; og andre.

INNLEDNING

* * *

Heidrun Sørli Røhr er Cand. Polit. med hovedfag i statsvitenskap fra Universitetet i Trondheim. Hun har vært ansatt ved Nansenskolen siden 1999, der hun hovedsaklig jobber med undervisning og informasjonsarbeid.

PERSPEKTIVENE OG MISTANKENS GAVE

Peder Christian Kjerschow

Møtet med den annen nærer stadig mistanken om at jeg bare ser stykkevis og delt. Det er en uavlatelig utfordrende supplerings foregår i dette møtet. Før jeg vet ordet av det lytter jeg: Den annens fortelling slår seg ned i mitt indre og kan fortrenge min egen for en stund. Ikke ved å reise, men gjennom språket går da en annen verden opp for meg. ”Jeg ser det i ånden”, kunne min bestemor si for å forsikre om at hun var helt tilstede i det som ble fortalt - og dermed altså et helt annet sted enn der hun faktisk satt og lyttet.

Syndefallet er kanskje et fall fra et slags utenkelig perspektivfritt overblikk ned i perspektivens verden. Vi er henvist til ståsteder og utsiktspunkter. De åpner for utsyn, ja, - og utelukker samtidig alt som faller utenfor synsfeltet. Men så ”ser vi i ånden”, vi lytter og fabulerer og ekstrapolerer, og så er vi altså allikevel ikke så bundet av stedet, så prisgitt utsikten. Jeg sier *fabulerer*, det smaker av virkelighetsflukt. Men verden er full av menneskeskapte steder, ja, stålsterk, håndgripelig virkelighet som har sitt opphav i slik fabulering.

Nansenskolen er et møtested hvor man dyrker den virkelighetsbefruktende lytting og fabulering – et sted hvor man ikke tar til takke med det medbrakte perspektiv. Det er et sted hvor man dyrker mistanken. Den er tenkningen som vet bedre enn sin begrensning, idet den vet om sin begrensning.

Alt som befolker verden - planter, dyr, mennesker - setter piggene ut når de møtes med døde ører: et dårlig utgangspunkt for både er-

kjennelse og sameksistens. Mistanken sporer til å lytte og det åpner for fordragelighet.

Den er ingen garanti for freden, men en nødvendig forutsetning.

* * *

Peder Christian Kjerschow har vært rektor på Nansenskolen siden 2001. Han er siviløkonom fra Geneve, sangpedagog fra Musikkonservatoriet i Roma og Dr. Philos fra Universitetet i Oslo. Han skrev sin avhandling innen musikkfilosofi, og underviser også ved Universitetet i Oslo. Han har publisert flere bøker innen musikkfilosofi.

FRA EN DIALOGARBEIDERS DAGBOK

Steinar Bryn

Nansenskolens dialogprosjekt startet som en idé og visjon, uten at den nødvendige kunnskap var til stede. I 1995 inviterte vi potensielle ledere fra det tidligere Jugoslavia til å delta på et tre måneders seminar i "Demokrati, menneskerettigheter og fredelig konfliktløsning" på Nansenskolen. Det første året holdt jeg meg litt i bakgrunnen. Jeg tilhørte dem som i utgangspunktet var skeptiske til om Nansenskolen hadde kompetanse og kapasitet til å sette i gang et slikt prosjekt. Jeg oppdaget imidlertid at denne kunnskapen var en mangelvare i de fleste miljøer, og at Nansenskolen kanskje var vel så egnet som mange andre til å ta en slik utfordring. Den var i overensstemmelse med Nansenskolens tradisjon; akademiet ble stiftet for å verne om menneskeverdet i en tid (1938) da dette var truet av fascistiske krefter. Prosjektet ga Nansenskolens humanisme en praktisk dimensjon. Dessuten hadde skolen erfaring med dialogarbeid mellom ulike religioner og livssyn på 1990-tallet.

Etter et år som læregutt så jeg klarere hvilke muligheter prosjektet hadde boende i seg. Jeg valgte å kaste meg uti det, og tok imot tilbudet om å bli prosjektleder. Nå ti år senere er jeg glad for at vi alle våget å ta i mot denne utfordringen. "Hvilken utdanning har du, som gjør deg i stand til dette arbeidet?" spør ofte folk. Da blir jeg svar skyldig. Jeg har riktignok kjent Nansenskolen i mange år både som elev og lærer, og jeg har en høyere universitetsgrad i kulturstudier. Men det kvalifiserer ikke nødvendigvis til å drive dialogarbeid i tidligere Jugoslavia. Den viktigste kunnskapen har jeg bygd opp gjennom erfaring. Det er noe av denne erfaringen jeg her vil dele.

Historiske glimt

HERZEG NOVI, MONTENEGRO, NOVEMBER 1997

En buss med ti serbere og ti albanere kjører en mørk novemberdag fra Pristina i Kosovo til Herzeg Novi ved kysten av Montenegro. Begge grupper er usikre på hvorvidt de er lurt i en propagandafelle. Jeg er veldig nervøs og har diaré hele natta før. Dette er mitt aller første dialogseminar i felt. En ting er tre måneders kurs på hjemmebane i Lillehammer. Da er det mulig å rette opp stilen etter et feilskjær. Nå er det tre dager med svært skeptiske og kritiske deltakere. Noe stotrende gir jeg en innføring i dialog før jeg deler deltakerne inn i grupper. Tre serbere nekter å delta, de sitter limt fast til stolen. "Tror du vi har vanskeligheter med å snakke sammen? – Noen av mine beste kolleger er albanere!" Jeg føler meg ikke særlig høy i hatten. Hva gjør jeg når folk ikke er interessert i å snakke sammen på et dialogseminar? Jeg setter meg ned for å samtale med dem.

Jeg blir ofte testet av deltakerne. Det kan gjelde både kunnskap og holdninger. I slike situasjoner stoler jeg mer og mer på min intuisjon. Vær ærlig, innrøm usikkerhet og manglende kunnskap. Selvfølgelig vil vi komme i situasjoner der vi føler oss forlegne. Ydmykhet og respekt i forhold til deltakerne er nødvendig. Det er deres konflikt. En gang ble jeg spurt: "Hvordan tror du det føles å bli bombet?" Jeg svarte at det kan jeg vanskelig forestille meg og ba ham fortelle. Jeg tolker ikke min egen usikkerhet som nederlag, men som kilde til å hente ny kunnskap og erfaring. Det går sjelden som forventet eller planlagt. Jeg blir provosert av seminararrangører i konfliktløsning som har programmet klart før de har sett og snakket med deltakerne. Det er nødvendig å møte dem for å se hvilke muligheter som åpner seg. Med erfaring blir jeg også tryggere på mine egne reaksjoner og min evne til å se disse mulighetene.

Dialogerfaring I

Det finnes ingen gode oppskriftsbøker for hvordan det skal gjøres. Noe er anlegg og talent, noe er lyst, det meste er trening og erfaring. Ethvert dialogmøte vil ha sine gode og dårlige øyeblikk. Jeg forstod tidlig nødvendigheten av å oppnå deltakernes tillit, særlig når temaene er vanskelige og gjør folk sårbare. Denne tilliten må bygges opp på nytt i stadig nye grupper.

NANSENSKOLEN, HØSTEN 1997

Det er den fjerde Balkangruppen som nå er på Lillehammer. Seminarene har begynt å finne sin form. Deltakerne kommer fra Zagreb, Banja Luka, Tuzla, Sarajevo, Beograd, Pristina, Skopje, Podgorica – de representerer forskjellige ståsteder og forskjellige erfaringer. På Nansenskolen skapes et dialogrom der de kan dele sine erfaringer. Hanne Sofie Greve er på besøk. Hun redegjør grundig for etterforskningen rundt det som skjedde i Prijedor, Bosnia Hercegovina i mai 1992. En brutal etnisk rensning av muslimer utført av paramilitære serbiske styrker. I omfang nesten på størrelse med Srebrenica, men med langt mindre medieoppmerksomhet. En av deltakerne fra Beograd, en nyhetsoppleser, er sjokkert over det han hører. Ikke så mye over at folk med hans etniske bakgrunn hadde begått disse ugjerningene, men over at han ikke visste om det.

Det er viktig at historiene blir fortalt. Samtidig går vi analytisk til verks. Gjennom å hente analyseredskaper fra forskjellige fagdisipliner blir det mulig å skape en avstand til de historiske begivenhetene. Det gjør det mulig å utvikle en felles forståelsesramme, der de forskjellige årsakene til og konsekvensene av Jugoslavias sammenbrudd blir diskutert. Innenfor den samme ramme blir så mulighetene for forsoning utforsket. Jeg hadde ingen grunn til å betvile nyhetsoppleserens overraskelse. Den bekrefter de lukkede systemer det var mulig å leve innenfor i det tidligere Jugoslavia på første halvdel av nittitallet. Men den bekrefter også hvor viktig det er å bringe folk sammen for å dele erfaringer. Alternative kommunikasjonskanaler blir desto viktigere når den nasjonalistiske propagandaen er ensidig. Jugosla-

vias sammenbrudd var ikke bare en ekstremt voldelig oppløsning av en stat, men også langt på vei et kommunikasjonssammenbrudd mellom de forskjellige folkegruppene.

Dialogerfaring 2

Uten tillit til dialogarbeideren vil ikke deltakerne føle seg trygge nok til å dele viktig informasjon med hverandre. Solid kunnskap om konflikten deltakerne gjennomlever, bidrar til å skape en slik tillit. Vi må snakke om hva vi burde eller skulle ha visst. Vi må snakke om det som skjedde. Historien må forstås, ikke fortrennes.

NANSENSKOLEN, LILLEHAMMER, FEBRUAR 1998

Det er seks deltakere fra Kosovo i gruppa på Lillehammer. Konflikten mellom dem blir synligere etter det serbiske angrepet på Adem Jashari (kjent albansk geriljaleder) sin landsby i dalen Drenica. Over 80 mennesker, mange sivile, kvinner og barn blir drept. Dette deler gruppa i to. Albanerne får støtte av serberne fra Sarajevo og Beograd i kritikken av det de ser som en umenneskelig handling, drap på uskyldig sivile. Kosovoserberne ser angrepet i større grad som ledd i kampen mellom geriljaen og serbiske styrker, og de mener Jashari brukte kvinner og barn som skjold. Vi diskuterer ikke lenger en konflikt langt borte. Den er her og nå. Spenningen dirrer i rommet. Hendelsen setter min nøytralitet på prøve. Vårt prosjekt heter "Demokrati, menneskerettigheter og fredelig konfliktløsning." Det krever reaksjon mot udemokratiske handlinger, brudd på menneskerettigheter og voldelig konfliktløsning. Men disse begås som oftest av mennesker og ikke av etniske folkegrupper. Alle deltakerne er med på en felles minnestund for de drepte i Drenica.

En av de aller første utfordringene jeg fikk var presset om å velge side. Alle parter i en konflikt har en sterk følelse av selvrettferdighet. Likevel ønsker de en bekreftelse på at de har rett. De ønsker at dialogarbeideren skal være dommer og støtte deres side. I dialogrommet er det nødvendig å praktisere upartiskhet. Spesielt om kveldene vil mange gjerne prate – noen ganger på tomannshånd. De

vil forsikre seg om at jeg har forstått deres posisjon. En måte å unngå dommerfellen på er å vise empati. Etter å ha lyttet til albanske historier fra Kosovo, er det ikke vanskelig å si: ”Hadde jeg vært albaner i Kosova ville jeg nok ha kjempet for et uavhengig Kosovo”. Etter å ha lyttet til serbiske historier fra Kosovo, er det tilsvarende lett å si: ”Hadde jeg vært serber i Kosovo hadde jeg kjempet for at Kosovo forble en del av Serbia.”

Det er utfordrende å være nøytral, ikke minst fordi vi er opplært til å vise solidaritet. Vi skal støtte de svake mot de sterke, de fattige mot de rike – David mot Goliat. Men det å vise solidaritet i et dialogrom kan virke mot sin hensikt, nettopp fordi det er nødvendig å gi alle en følelse av trygghet. Dialogrommet er ikke en rettsal, men et rom der partene skal øke sin forståelse for hverandres posisjon og erfaringer gjennom å fortelle sine historier. Dette innebærer selvfølgelig ikke at vi er likegyldige.

Dialogerfaring 3

Det er viktig å vise respekt for alle involverte parter gjennom ikke å ta side i konflikten eller vise ensidig sympati for den ene eller andre parten. Evnen til å føle empati gjør det lettere å sette seg inn i de forskjellige partenes ståsted og situasjon. Dermed gir det bedre forståelse for hva som foregår i en gruppe. Det er viktig at deltakerne føler at dialogarbeideren virkelig bryr seg om alle i gruppa. Upartiskhet betyr ikke at en ikke skal reagere på brudd på menneskeretlighetene.

HERZEG NOVI, MONTENEGRO, VINTEREN 1999

Nytt tre-dagers seminar. Deltakerne er fortsatt skeptiske ved ankomst. Det er mye krangling den første dagen. De vonde historiene blir fortalt. ”Vet du at min tante mistet jobben som bibliotekar på grunn av sin etniske bakgrunn?” ”Vet du hvordan min bror ble banket opp av politiet?” ”Vet du at min bestefar måtte flykte fra gård og grunn?” Etter en lang dag med historier blir det lagt et grunnlag for nye samtaler neste dag.

En viktig og nødvendig dialogøvelse den neste dagen kan være: "Hva ønsker du å be om unnskyldning for?" En annen øvelse kan være "Hva føler du at du har mistet som følge av at du lever i et konfliktområde?" To serbere og to albanere i hver gruppe. I trygge omgivelser opplever de at de tapte muligheter er en felles erfaring. De har begge mistet muligheten til å bevege seg fritt. Det jugoslaviske passet ga frihet til å reise både til Leningrad og London. Nå er det nesten umulig å få innreisetilatelse i de fleste europeiske land. I tillegg medfører konflikten restriksjoner innad i eget land. Mange har fått sin utdanning avbrutt. Begge parter uttrykker følelsen av å ha mistet sin ungdom fordi de har måttet ta tidlig ansvar, ofte forsørgeransvar for familien. Deling av felles erfaringer sår tanken om at begge er ofre. Men hvem er det da som profiterer på konflikten?

Dag tre er viet mulige løsninger. Hvordan organisere et tospråklig samfunn? Hvordan opprette en multietnisk politistyrke? Dette er overkommelige utfordringer der det finnes forskjellige løsningsmodeller. Under evalueringen av seminaret uttrykker de fleste forbauselse over at dette er første gangen de har sittet tre dager i samtale med motparten. Flere innrømmer at de heller aldri har sittet i tre timer.

De første dialogseminarene jeg var med på å arrangere utenfor Lillehammer, var et direkte resultat av at Lillehammer seminarene var for eksklusive, så lenge de ikke ble fulgt opp av lokale aktiviteter. Deltakerne på Nansenskolen hadde problemer med å dele sin "Lillehammer-opplevelse" med kolleger, venner og familie. To kvinner tok derfor initiativ til å arrangere det første dialogseminaret med deltakere fra Pristina. Vi hadde problemer med å fylle opp den første bussen, men etter hvert gikk det gjetord om disse seminarene og nye dialogbusser ble satt opp til Herzeg Novi gjennom hele 1998 og inn i 1999. De lokale arrangørene var svært spente før det fjerde dialogseminaret. Jeg spurte hvorfor. "Dette er den første gruppen hvor vi ikke kjenner deltakerne," svarte de. I mars 1999, før NATO

startet bombingene av rest-Jugoslavia, var det venteliste i Pristina for å komme på dialogseminar.

Dialogerfaring 4

Deltakerne er skeptiske ved ankomst. Men skepsisen blir forandret til en befriende følelse av endelig å ha fått mulighet til å konfrontere motparten med ugjerninger gjort mot eget folk. Samtidig har en også lyttet til ugjerninger en var uvitende om at representanter for eget folk har gjort mot andre. Jeg har ennå til gode å se en seminardeltaker forandre egne grunnleggende politiske oppfatninger, men jeg har ofte sett seminardeltakere forandre oppfatning av motparten. Karikerte fiendebilder blir brutt ned i direkte møter ansikt til ansikt. Ved å oppleve dette gjentatte ganger bygger jeg selv opp en tillit til dialogprosessen. Det gjør det lettere å møte en ny gruppe med skeptiske deltakere.

NANSENSKOLEN, LILLEHAMMER, VÅREN 1999

Seminaret er ferdig 18. mars. Bombetrusselen henger over Kosovo. NATO har uttrykt i klartekst at de vil bombe rest-Jugoslavia hvis ikke Milosevic skriver under på Rambouillet-avtalen. Vi har en avsluttende diskusjon om hva vi skal gjøre. Elleve deltakere fra Kosovo er usikre. Jeg er også usikker. Jeg konfererer med Kirkens Nødhjelp som bekrefter at det er mulig å reise til Pristina. Deltagerne får valget. To serbere velger å reise hjem. Den ene skal begynne i ny jobb mandag 22. mars og ønsker å gjøre et godt inntrykk første dag på jobben. Den andre har moren sin boende alene i Pristina. De ni andre velger å bli værende. Fem albanere og fire serbere. Seks dager senere begynner bombingene. Seminaret er ferdig. Det pedagogiske materialet er endevennt. De gode historiene er fortalt. Vi har ikke så mye annet å gjøre enn å se på BBC og CNN. Det er vanskelig å sitte i rommet. Vi må finne på ting. Komme oss ut. Gå på ski. Ikke for å flykte fra konflikten. Den er med oss hele tiden. Men for å få fysisk utløp for noe av all den energien som akkumuleres.

Våren 1999 ga nye utfordringer. De som ble værende, ville ikke definere seg selv som flyktninger. De hadde ikke flyktet fra Kosovo. De hadde deltatt på et seminar og følte at det var umulig å reise hjem igjen. De ville derfor ikke registrere seg som flyktninger. I begynnelsen håpet vi alle at bombingene ville vare 4-5 dager. Slovenske etterretningsskilder hadde antydnet at Milosevic ville skrive under Rambuillet avtalen, dersom han ble satt under press. Det motsatte skjedde. Bombingen varte i 78 dager.

Vi har en tilnærmet 100 % tilbakevendingsprosent for våre deltakere, bortsett fra dette seminaret. Tre av deltakerne vokste inn i flyktningerollen og er i dag norske statsborgere. Fem ble midlertidige flyktninger og reiste hjem senere. Men i 4-5 måneder våren 1999 var det en gruppe serbere og albanere som hadde et sterkt fellesskap på Nansenskolene. På denne tiden fant dialogen sin form i balansen mellom samtaler i klasserommet, sosialt fellesskap, fysiske aktiviteter og kulturelle opplevelser.

Dialogerfaring 5

Mennesket lever ikke av dialog alene, selv om dialogelementet tas med i de andre opplevelsene. Å arbeide med dialog i et konfliktområde betyr at lite er forutsigbart. Dette har vært med på å gi meg en sterk forankring i øyeblikket. Øyeblikket har vi – det kan vi gjøre det beste ut av. Morgendagen er usikker, med nye utfordringer. Vi må hver dag gjøre det beste vi kan med de midler og redskaper vi har til rådighet. Vanlige gjøremål blir viktige. Gå på ski, svømme, spise, danse, lytte til musikk, snakke – bare være sammen på forskjellig vis.

STRUGA, MAKEDONIA, DESEMBER 2000

I desember 2000 samles serbere og albanere fra Mitrovica (Kosovo) i Struga, Makedonia. Spenningen i rommet er merkbar. Krigsforbrytelsene som ble begått primært av paramilitære serbiske styrker, men også av albansk gerilja, samt alle gjengjeldelses-aksjonene sommeren og høsten 1999, etterlot seg nedbrente landsbyer, utallige hjemløse, og over 10 000 døde.

Jeg utvikler en enkel øvelse for å få samtalen i gang. Begge parter går i sine egne grupper for å formulere spørsmål til de andre. Spørsmålene er veldig direkte og dreier seg hovedsaklig om følelser av skyld og ansvar i forbindelse med helt konkrete hendelser. Noen dreier seg også om hvordan partene ser på Kosovos nye virkelighet og framtid. Spørsmålene blir så overrakt til motparten, slik at begge parter får god tid til å forberede sine svar.

En slik øvelse har på enkelte seminarer tatt flere dager. Samtalene rundt følelsen av skyld og ansvar viser et sterkt ønske hos begge parter om at motparten skal innrømme sin delaktighet og skyld i ugjerninger, samtidig som de begge har mangelfulle kunnskaper om ugjerninger begått av representanter for egen gruppe. Hva følte dere da fire unge serbere ble drept? Hva følte dere da albanerne ble angrepet i boligblokkene der de bodde? Enda sterkere enn tidligere føler jeg hvordan deltakerne setter pris på denne muligheten til å konfrontere hverandre i "trygge" omgivelser.

Etter bombingene i 1999 var det vanskelig å fortsette dialogarbeidet i Kosovo. I Mitrovica eskalerte konflikten utover i 1999, og det endte med en todeling av byen i 2000. Mange av deltagerne ble tvunget til å flytte fra sine hjem, men allerede et halvt år senere satt de og snakket sammen om hva som skjedde. To albanere og en serber som deltok på dette seminaret, jobber i dag i Kosovan Nansen Dialogue (KND). De kan fremdeles fortelle om hvordan seminaret gjorde et dypt inntrykk på dem, spesielt når det gjaldt å forstå betydningen av dialogarbeid.

Dialogerfaring 6

Selvfølgelig kan en dialogprosess være tøff. Begge parter har en følelse av at motparten har sluppet for lett unna konsekvensene av sine handlinger, og fortjener å smake mer av sin egen medisin. Men gjennom dialogen blir det tydelig at begge parter lever under uverdige forhold, og at lidelseshistoriene er noe jevnere fordelt enn de trodde. Sakte vokser erkjennelsen fram: De har allerede smakt nok av sin egen medisin. Vi har alle lidd nok. Vi trenger ikke å lide mer.

Våre barn fortjener et bedre liv enn det vi har hatt. Konflikten mister noe av sin etniske kraft når felles tap blir synlige. Det neste skritt er å se den felles interesse i å bekjempe konfliktentreprenørene, de som tjener på å opprettholde konflikten fordi den gir dem økonomiske, politiske eller andre fordeler.

OHRID, MAKEDONIA, APRIL 2001

Ti makedonere og ti albanere fra Makedonia samles, unge mennesker denne gangen. De sitter i ring. Det har nylig brutt ut væpnet konflikt mellom albanske opprørere og makedonske styrker. Under den engasjerte samtalen glir flere og flere ned av stolene og beveger seg umerkelig mot hverandre i midten av ringen.

Ved en annen anledning sitter deltakerne bak vanlige pulter med ca. fem meter mellom seg. Etter endt dag er pultene skjøvet langt ut på gulvet, og man kan måle graden av fysisk engasjement i samtalen hos hver enkelt deltaker utifra antall meter pulten har beveget seg. Fellestrekkene med de serbisk-albanske dialogmøtene er slående. Engasjementet er sterkt. Beskyldningene mange. Og selvrettferdigheten vel utviklet hos begge parter. De har så mye de skulle ha sagt og fortalt. Rommet er fullt av energi.

Etter krigen i Kosovo i 1999 spredde konflikten seg til Presevodalen i Sør-Serbia. Frykten for krig i Makedonia økte, og volden brøt ut på sen vinteren 2001. Under en rekke seminarer i Makedonia og Sør-Serbia gjenkjente jeg mønstre og strukturer fra Kosovo. Jeg opplevde derfor at min erfaring fra Kosovo hadde en sterk overføringsverdi til lignende konflikter. Dette forsterket min oppfatning av dialogens nødvendighet i delte samfunn. Min kunnskap om disse samfunnene var ikke like sterk, dermed kom min erfaring som tilrettelegger bedre til rette. Et dialogmøte er ikke møtet med dialogarbeideren, det er et møte mellom deltakerne som er forskjellige parter i en konflikt. Tryllekunstneren med de magiske triks står ofte i fare for selv å bli i fokus. Jeg har ingen magiske triks. Når forholdene er lagt godt til rette kan dialogarbeideren gjøre seg selv mer og mer

usynlig. Her trengs ikke ”energizers” eller ”icebreakers” – deltakerne blir kjent med hverandre gjennom samtalene.

Dialogerfaring 7

Det er en utbredt misforståelse at en dialogarbeider bør kunne alt fra underholdende bli-kjent-leker til avanserte rollespill. Min erfaring er at konflikten har nok råstoff i seg selv, det er derfor lite behov for simuleringer, rollespill eller andre omveier. Når forholdene er lagt godt til rette, kommer deltakerne og dialogen mellom dem i fokus. Jeg lar ofte samtalene løpe. I de intense øyeblikkene er det ingen talerliste, fordi talerlister kan bevege samtalen bakover. Dynamikken i den frie dialogen beveger samtalen framover. I ordets rette forstand opplever jeg meg selv som en tilrettelegger.

OHRID, MAKEDONIA, JANUAR 2002

Seminar for albanske og serbiske journalister. Dobbeloversetting. Seminarene på engelsk begynner å bli for eksklusive. Det er viktig å inkludere større grupper. Jeg snakker engelsk. Det blir oversatt til albansk og serbisk. Alle kommentarer fra deltagerne blir på samme måte oversatt til de to andre språkene. Først oppleves det som veldig tungvint, men ganske raskt vender jeg meg til det og begynner å sette pris på de små pausene mellom egne innlegg.

To deltagere, Ivan og Besnik, oppdager at de har møtt hverandre før. De identifiserer høydedraget, tidspunktet på dagen – da de tre år tidligere lå og skjøt på hverandre på grensen mellom Kosovo og Albania. Ivan var serbisk soldat. Besnik albansk soldat. Dette er første gangen de møtes til en samtale. De utvikler fort et vennskap og en felles humor: ”Jeg kunne ha drept deg, - jeg er glad jeg ikke gjorde det”.

Når mennesker lever i delte samfunn er de ofte utsatt for ekstrem propaganda fra hjem, skole, media og paramilitære grupper. Dette konstruerer etniske virkelighetsforståelser. Nye begivenheter blir konsekvent tolket innenfor eksisterende etniske rammer, uten særlig rom for alternative tolkninger. Alternative tolkninger blir fort

mistenkelig gjort og stemplet som forræderisk mot eget folk. I delte samfunn er det nødvendig med dialog, fordi mennesker som lever i lukkede rom trenger å bli konfrontert med alternativer til sine egne etniske sannheter.

Episoden beskrevet over inviterer til flere spørsmål: Hva om Besnik hadde vokst opp i Ivans hjem og hva om Ivan hadde vokst opp i Besniks hjem? Ville de likevel ha skutt på hverandre på det samme høydedraget en ettermiddag i april 1999, bare med forskjellig uniform? Er det slik at våre fiendebilder formes av det propagandaapparatet som tilfeldigvis omgir landsbyen vi fødes inn i? Slik at de som fødes på nordsiden av elva Ibar i Mitrovica vokser opp med en inngrodd skepsis til albanere? Slik at de som vokser opp på sørsida av den samme elva vokser opp med skepsis mot serbere? Når jeg stiller dette spørsmålet hender det jeg blir konfrontert med at ”det er lett for deg å si, du som er født i Norge”. Det bekrefter jo mitt poeng.

Dialogerfaring 8

Min erfaring er at partene tror de har tilgang til den samme informasjonen, og dermed reduserer de problemet til motpartens fornektelse av fakta. Jeg opplever det motsatte. Det virker som partene har veldig forskjellige tolkninger av virkeligheten, og innehar *forskjellige fakta* (eller *”faktoider”*, dvs. fakta som har vært repetert så mange ganger at folk tror det er slik). De har svært forskjellige analyser både av historien og dagens situasjon. Partene tror på sin egen etniske sannhet. Dialogarbeideren legger forholdene til rette for utveksling av parallelle informasjonssystemer. Dermed blir det sådd tvil. Det er ikke slik at vi er enige om hva som skjedde. Det er to konkurrerende sannheter. Da blir det viktig å sammen utforske ut hva som faktisk skjedde.

TIVAT, MONTENEGRO, MAI 2002

Jeg har nettopp avsluttet et seminar for serbere og albanere fra Mitrovica (Kosovo). Det ble avholdt i grensetraktene mellom Tyskland og Danmark. Formålet var å studere de dansk-tyske erfaringene. Med en grense som delte to folk, det danske og det tyske, ble det

nødvendig å finne kreative løsninger innen skolepolitikk, politisk organisering, bosetting og samliv. 2. verdenskrig var det brutale bakteppe. Det er mange fellestrekk med Mitrovica.

Samme dag flyr jeg via Frankfurt og Beograd til Tivat i Montenegro til et seminar for Niksic (Montenegro) og Dubrovnik (Kroatia). Mange av soldatene som deltok i angrepet på Dubrovnik, kom fra området rundt Niksic. Når jeg ankommer får jeg vite at hele gruppa fra Dubrovnik har avlyst sin deltagelse. Alle er individuelle avlysninger, men kollektivt organisert. Lite å glede seg over, bortsett fra at sola skinner. Jeg føler meg ganske hjelpeløs.

Noe av det vanskeligste med å arrangere et dialogmøte er rekrutteringen. Vi kan bruke lang tid på å overtale de rette deltakerne. Avslag er å forvente på de første forespørselene. ”Hvorfor skal jeg bruke en helg på fienden – etter alt han har gjort mot meg?” Når vi endelig har overtalt deltagerne må vi argumentere, motivere og inspirere for å utvikle en lojalitet hos dem, slik at de ikke trekker seg før møtet.

I praksis hender det at folk blir redde og trekker seg dagen før. Det er viktig med mange formøter og i enkelte tilfeller forberedelsesseminarer for å styrke denne lojaliteten.

I utgangspunktet hadde vi verken hadde et navn eller noen posisjon. Tiltroen til Nansen Dialognettverket ble skapt gjennom møysommelig innsats. Etter hvert som vi bygde opp vår erfaring og posisjon, kunne vi invitere bestemte målgrupper: ungdomspolitikere, journalister, lærere og kunne forvente positiv respons. I dag er det politiske lederskapet villig til å delta når vi arrangerer dialogmøter med deltakere fra Mitrovica, Kosovo Polje, Obilic, Presevo, Bujanovac eller Jegunovce (alle eksempler på kommuner som er delt etter etniske skillelinjer).

Dialogerfaring 9

Forarbeidet til et dialogseminar er viktig. Det er en krevende å rekruttere de rette deltakere. Men når dialogen starter er det de tilstedeværende det dreier seg om, ikke de som ikke kom. Det er dialogarbeiderens oppgave å sørge for at alle blir sett – og hørt. Vi styrket

vår posisjon ved at de første deltakerne hadde en positiv opplevelse. De ble overbevist om dialogens nødvendighet og kraft. Gjennom å dele sine opplevelser med andre, gjorde de vårt videre rekrutteringsarbeid lettere.

NANSENSKOLEN, LILLEHAMMER, JANUAR 2004

En gruppe serbere og albanere fra Kosovo er samlet. Utgangspunktet for at de har kommet til Nansenskolen er at OSSE (Organisasjonen for sikkerhet og samarbeid i Europa) erkjente at de manglet en dialogkomponent i sitt tilbakevendingsarbeid. De kontaktet oss og spurte om hjelp. Kan dialog, som verktøy, brukes som forberedelse for dem som vil vende tilbake? Deltagerne er vårt første DRTeam (Dialogue and Repatriation Team). Dejan, en av deltagerne, reiser hjem til Svinjare utenfor Mitrovica. En måned senere blir hjemmet hans påtent og brennes ned til grunnen. Det er tredje gang han opplever å få sitt hjem ødelagt. Alle de 132 serbiske husene i Svinjare ødelegges 18. mars 2004. Dejan arbeider fremdeles med tilbakevending.

Det er ikke nok å gjenoppbygge hus som folk kan vende tilbake til. Det er også nødvendig å gjenoppbygge tillit og respekt mellom mennesker som har fått denne ødelagt av krigshandlinger. Forsoning er vanskelig. De grusomme minnene skaper reell frykt som folk lever med. Ofte får jeg spørsmålet: "Hvordan kan forsoning være mulig etter alt det vi har opplevd og gjort mot hverandre?" Samtidig har vi mange eksempler på folkeslag som har snudd hat og bitterhet til respekt og samarbeid.

Forsoning er en prosess mellom to eller flere parter som har levd i konflikt. Argumentene for hvor vanskelig det er med forsoning er ofte hentet fra steder og konflikter der det ikke har vært drevet noen aktiv forsoningspolitikk. Det langvarige hatet mot tyskere i enkelte miljøer i Norge er et godt eksempel på dette. Jeg lurer på om en av grunnene til at så få engasjerer seg aktivt i forsoningsarbeid er at de tror det er langt vanskeligere enn det egentlig er?

Dialog er en nødvendig forutsetning for forsoning. Gjennom dialog styrkes forståelsen mellom partene. Fiendens atferd kan ofte bli mer meningsfull når den tolkes innenfor hans eller hennes kulturelle og politiske kontekst. Mange handlinger er utført i frykt for hva fienden kan finne på. Den omvendte gyldne lov synes å gjelde: ”Gjør mot andre det du er redd andre kan komme til å gjøre mot deg. Men pass på at du gjør det først!” Jeg har hørt mange historier fra soldater som var sikre på at de forsvarte seg og sitt, og først senere skjønnte at de var den angripende part.

Dialogerfaring 10

Dialogen erstatter verken rettsoppgjør eller sannhetskommisjoner, men er en viktig komponent i forsoningsarbeid. Gjennom samtalen vokser det ofte fram en bedre forståelse for hverandres situasjon, noe som igjen kan medføre en økende respekt for hverandre som mennesker. Det finnes ikke snarveier til forsoning. Men det finnes veier.

LILLEHAMMER, JANUAR 2005

Det er bitende kaldt, natta er mørk – må rekke morgenflyet til Wien. Det holder med nattoget – men finner ikke passet. Hadde det jo i går. Leter litt for lenge. Hopper i taxien. Kommer til stasjonen idet nattoget glir ut. Sjekker buss og togruter. Hjem igjen. Tar egen bil. Som sliter med å starte – det er minus 20. Kommer endelig av gårde, gir på litt for mye – glemmer en fotoboks. Der røyk diettpengene for denne turen – og neste. Innsjekkingen er stengt. Men trafikkkontoret hjelper. Den fysiske treninga jeg får for tiden er å løpe fra flyutgang til flyutgang. En ny helg langt hjemmefra? Flyet rister litt ekstra. Ikke lenger frokost på flyet. Trangt er det også. Er det verdt det? Hjelper det virkelig med dialog? Er det ikke bare å kaste all energi ut i et stort svart hull? Hadde det ikke vært deiligere med en koselig helg hjemme. Varme i peisen og kanskje en skitur på søndag?

I løpet av de siste ti år har jeg ledet i overkant av 100 dialogseminar. "Du må ha en vanskelig jobb" sier mange. Min erfaring er den motsatte. Når folk først er samlet i et dialogrom har de nærmest et iboende behov for å dele sine erfaringer. Og langt de fleste føler en lettelse, en befrielse, ved endelig å kunne møte "fienden" ansikt til ansikt. Det er opplevelsen av hva som da skjer, som er hovedmotivasjonen til at jeg gjerne leder 100 seminarer til.

Dialogerfaring II

Forpliktende engasjement er sentralt. Dialogarbeideren vil ha større gjennomslagskraft hvis han/hun tror på verdiene og prinsippene han/hun underviser i, og enda mer hvis han/hun er villig til å kjempe for disse verdiene. Da blir det tydelig at dette ikke bare er en "jobb", men et ekte engasjement. Jeg er ikke et øyeblikk i tvil om at min egen stå-på-vilje har inspirert andre i Nansen Dialognettverket.

NANSENSKOLEN, LILLEHAMMER, MAI/JUNI 2005

40 politikere fra Presevo og Bujanovac i Sør Serbia er på Nansenskolen for å diskutere sine konkrete problemer. En viktig del av oppholdet er studiet av hvordan Lillehammer kommune fungerer. To albanske ordførere (fra Bujanovac og Presevo) går først i 17. maitoget sammen med Lillehammers ordfører.

Programmet er viktig, men mellomrommene er kanskje like viktige. Kaffepausene, måltidene, turen i hoppbakken, de lange kveldene – stundene der deltakerne får tid til å fordøye inntrykkene. Deltakerne kjenner hverandre godt. Bujanovac og Presevo er små kommuner. De vet hvilken rolle de alle spilte under den voldelige konflikten i 2000. Samtalene blir derfor ærlige. Det er ikke noe sted å gjemme seg. De sitter på de hvite benkene ved inngangen til skolen til etter midnatt. De lyse sommerkveldene har skapt et nytt dialogrom.

Til disse seminarene kom deltakerne fra kommuner der alt er politikk, og administrasjonen fungerer deretter. Valg av ny ordfører

medfører som regel at hele administrasjonen skiftes ut, og støttespillerne til den nye ordføreren fyller stillingene. Det er viktigere å ha partiboka i orden enn formelle kvalifikasjoner. Manglende regler og prosedyrer når det gjelder ansettelse er ekstra sårbart i kommuner med sterke etniske konflikter. Den etniske gruppe som sitter med makten vil favorisere sine egne. Det klare skillet mellom administrasjon og politikk i Lillehammer kommune ble derfor provoserende. Likeså Lillehammers strenge regler mot korrupsjon. En ordfører kan ikke motta gaver. Selv kommer de fra en kultur der det er normalt å ha fordeler når du har nådd politikkenes tinde, det er noe du fortjener. Samtidig er det inspirerende for dem å møte en ideologi som så sterkt setter innbyggernes beste i sentrum.

Alle politiske partier i dette området er etniske. Demokrati blir som regel oppfattet som all makt til flertallet. Argumentet at partiet i opposisjon i dag kan komme i posisjon i morgen, har ingen kraft blant etniske minoriteter. Folkeavstemninger er spesielt populært blant etniske majoriteter. Boikott av politiske valg og boikott av øvrig deltagelse i det institusjonelle liv er vanlig blant minoriteter. Utfordringen blir å definere politikk som en rettferdig fordeling av ressurser og muligheter, ikke som makt og fordeler til den etniske majoritet. I dette arbeidet er menneskerettighetene et viktig instrument, fordi de er knyttet til det enkelte individ, ikke til en etnisk gruppe, nasjon eller folk.

En enkel dialogøvelse er å identifisere de største problemene en kommune står overfor, for så å diskutere de beste måtene å løse disse oppgavene på i fellesskap. I Sør-Serbia er disse problemene knyttet til infrastruktur (vann, strøm, veiforbindelser, søppelrydding) og økonomisk utvikling (høy arbeidsløshet).

Dialogerfaring 12

På det kommunale nivå er det åpenbart at de etniske konfliktene drar oppmerksomheten bort fra mange av de praktiske oppgavene som må løses i fellesskap. På Lillehammer blir de konfrontert med en annen måte å drive en kommune på. På denne måten har jeg erfart at Lillehammer kommune har bygd broer mellom serbiske og

albanske politikere. Dialog i lukkede rom er vanskelig. Sett innenfra synes problemene i Mitrovica, Kosovo og Bujanovac nærmest uløselige. Noen ganger må en heve blikket for å se nye løsninger. Oppholdet i Lillehammer gjør det mulig.

OHRID, MAKEDONIA, JUNI 2005

Ti serbiske og ti albanske politikere fra Mitrovica er samlet til den første lange samtalen på seks år. De serbiske politikerne spør albanerne: "Hva sa samvittigheten deres da strømmen ble skrudd av til serbiske landsbyer midtvinters, i minus 15 grader?" I samtalen som følger kommer det fram at dobbelt så mange albanske landsbyer også mistet strømmen. Det irske selskapet som hadde overtatt ansvaret for strømforsyningen skrudde av strømmen til alle som ikke betalte. Dermed blir det åpenbart at partene har en felles interesse av å utvikle ordninger som forhindrer lignende strømstans neste vinter. Begge parter har en sterk forestilling om at livsbetingelsene er bedre på den andre siden av elva; der er det mer strøm, mer vann, mer penger og varmere kaffe.

I dette tilfellet var serberne overbevist om at strømstansen var etnisk motivert, og de var ikke klar over at motparten hadde opplevd det samme. De serbiske og albanske kommunalpolitikere som deltok på dette seminaret stod himmelvidt fra hverandre. Albanerne ønsker et uavhengig Kosovo. I så tilfelle ønsker serberne å dele Kosovo i to, med elva Ibar som renner gjennom Mitrovica som den naturlige grense. Et dårlig utgangspunkt for et dialogmøte. Jeg introduserte derfor forskjellen på dialog og debatt for å synliggjøre hvordan dialogen gir dem muligheter til å snakke om både de mest ømtålige og de mest tabubelagte temaene.

DEBATT	DIALOG
Målet er å vinne	Målet er å forstå
Overbeviser/argumenterer	Forklarer/forteller sine historier
Snakker	Lytter
Jakter på det svake argumentet	Ser etter styrken hos motparten
Gjør motparten usikker	Gjør motparten trygg
Utsteder moralske dommer	Viser toleranse/selvdisiplin
Har konfronterende kroppsspråk	Har et inkluderende kroppsspråk
Å skifte mening er tegn på svakhet	Å skifte mening er tegn på styrke

I en dialog om Kosovos status er ikke målet å finne løsningen, men å utforske de ulike ståstedene og bedre forståelsen av hvorfor folk har så forskjellige synspunkt. Det betyr å praktisere toleranse og aktiv lytting heller enn å være moralsk dommer eller jakte på de svake argumentene hos motstanderen. Som et neste skritt kan man forsøke å finne akseptable løsninger for alle involverte parter og på den måten sikre mer stabile løsninger. Dialog mellom partene blir en forutsetning for gode forhandlinger.

På denne bakgrunn kan det vokse fram en ny vilje til samtale, som ikke ville være tilstede hvis toppolitikere ble samlet til et forhandlingsmøte i Wien. Der ville de først og fremst forsvare sine egne posisjoner. Deres lojalitet ville først og fremst være til dem de representerte der hjemme, og ikke til å forhandle fram resultater. I Tivat ble det etter hvert veldig tydelig for deltakerne: uavhengig av hvilke konstitusjonelle løsninger vi finner fram til, så vil vi fremdeles trenge strøm og vann. La oss derfor ikke vente tre måneder til vi møtes neste gang.

Dialogerfaring 13

I en dialog trenger man ikke gi etter, bare være ærlig. Nettopp fordi det er et dialogmøte og ikke forhandlinger, så behøver ikke partene bli enige. Begge parter har mulighet til å åpne seg litt mer enn det som ville vært mulig under direkte forhandlinger – uten at de nødvendigvis oppgir sine posisjoner. Det modellaktige skillet mellom dialog og debatt er et redskap som fungerer. Deltagerne

opplever dialogen som en mer frigjørende kommunikasjonsform, som det er lettere å gå inn i. Det blir mulig å prøve ut nye tanker og ideer uten at det blir referert i avisene neste dag.

LÆRERSTEVNE I OHRID, MACEDONIA, AUGUST 2005

Makedonske og albanske lærere fra Jegunovce, Makedonia. Serbiske og albanske lærere fra Obilic, Kosovo Polje og Mitrovica i Kosovo. Serbiske og kroatisk lærere fra Vukovar i Kroatia. Serbiske og albanske lærere fra Bujanovac i Sør-Serbia. 65 i alt. Dette er alle lærere som underviser i mono-etniske skoler. De fleste av dem er av den oppfatning at det er best slik. Jeg reiser sammen med Inge Eidsvåg, han bidrar med viktige temaer han er engasjert i: Hvilken rolle spiller lærere i delte samfunn? Hvordan undervise i historie? Hvordan undervise i religion? Hvordan undervise i fredsbygging? Bidrar lærerne til å opprettholde konflikten gjennom å overføre fiendebildene til neste generasjon, eller blir elevene lært opp til å se på verden med nye friske øyne?

Etter to arbeidsdager har vi felles middag med makedonisk, serbisk og albansk musikk. Plutselig befinner de fleste lærerne seg på dansegulvet. Skillene mellom dem er for noen få timer opphevet, og de opplever et menneskelig fellesskap rundt pedagogikk, mat, musikk og dans.

Slike samlinger finner ikke sted i et vakuum, etterarbeidet er vel så viktig. Nansensenteret i Osijek er dypt involvert i å skape et felles skoletilbud for serbere og kroater i Vukovar. Lærere fra Vukovar var til stede og fortalte. NDC Skopje har på lignende vis skapt felles undervisningstilbud etter skoletid i engelsk og datakunnskap for makedonske og albanske barn i Jegunovce. De arbeider for at barna skal få undervisning i et felles skolemiljø. Tanken om multietniske skoler virker ofte fjern etter en konflikt. Det nytter ikke å presse fram felles løsninger. Det må vokse organisk. Men vi kan stimulere prosessen gjennom å ta opp temaet med elever, foreldre og lærere.

Dialogerfaring 14

Noe skjer i dialogprosessen. Dialog er mer enn ord. Perspektivene utvider seg. Holdninger nyanseres. Forholdet mellom mennesker endrer seg. Dører åpnes. Det er spesielt meningsfylt når deltakerne tilhører den samme type institusjoner. Det betyr at de kan møtes igjen i nye sammenhenger. Det betyr at de har handlingsmuligheter – og handlingsarenaer. Dialog er grunnmaterialet i broene som må bygges i delte samfunn.

PRISTINA/BEOGRAD, OKTOBER 2005

Nettopp ferdig med et seminar med fokus på fordrevne flyktningers tilbakevendingsmuligheter til tre landsbyer i kommunen Kosovo Polje. Seks flyktninger møter landsbyledere for første gang på seks år. Det var et stimulerende seminar. Må bryte av litt tidlig, for jeg har fått avtale om et møte med biskop Artemije i fjellene nord for Novi Pazar. Sammen med Kirkens Nødhjelp har vi planlagt et dialogseminar for religiøse ledere fra Kosovo. Katolikkene og muslimene har tillatelse. Den ortodokse biskopen derimot er ikke villig til å velsigne møtet.

Etter en åtte timers kjøretur er vi klare til å møte biskopen for å få ham til å ombestemme seg. Vi trekker pusten. Går ut av bilen – for å oppdage at biskopen har reist. Han trodde møtet var kvelden før. I dag er han i Beograd. Snakk om å stå med skjegget i postkassa i en ortodoks kirke. Tilbake til Pristina for å sove. Opp 06.15, av gårde til Beograd – en times venting på grensa. Møtet med biskopen er vennlig, men han har ingen tiltro til denne type dialogseminar. Det hadde allerede vært flere slike samlinger. Han deltok selv på en i Norge i 2001, uten at det hadde kommet noe ut av det i form av forbedring av folks liv i Kosovo. Jeg understreker at særpreget for Nansen Dialog nettopp er oppfølgingsarbeidet. Men hans bitterhet og resignasjon er åpenbar. Han gjentar flere ganger at på grunn av alle som er blitt drept, alle kirkene som er blitt ødelagt, alle hus som er brent ned – etter at KFOR-styrken kom i 1999 for å sikre freden, har han mistet tiltro til det internasjonale samfunn. Spesielt på

grunn av den manglende etterforskning og manglende arrestasjon av gjerningsmennene.

Seminaret må avlyses. Mange mil og timer til ingen nytte. Eller la oss snu det på hodet: Vi har etablert en direkte relasjon til biskopen. Vi må involvere religiøse ledere i forsoningsarbeidet. Ting tar tid. Det er ikke å forvente at en kan overtale en biskop til å endre oppfatning på et kort møte. Kanskje blir det mulig neste år. Dette arbeidet er fylt av gjennombrudd og tilbakeslag. Da bombingene av Kosovo begynte i 1999, spurte ett av mine barn meg om jeg var en sann som de pleide å kalle en skikkelig "looser" (taper). Det var lett å føle at dialogarbeidet ble satt flere år tilbake, at det vi hadde bygd opp ble revet ned av andre. Men ettertiden viste at det var mulig å sette i gang dialogarbeid igjen.

Dialogerfaring 15

Tålmodighet og utholdenhet er viktige forutsetninger. Det finnes ingen raske løsninger på dype konflikter, og dialogarbeideren må være bevisst at slike prosesser tar tid. Dialog skaper verken de store overskrifter eller raske resultater, det er møysommelig arbeid over lang tid. Når det gjelder fredsbygging i områder som Midt-Østen, Nord-Irland og Kosovo, så er en generasjon et realistisk tidsperspektiv.

Hvorfor dialog? Hvorfor Lillehammer?

Biskop Artemije stilte viktige, kritiske spørsmål. Men min erfaring gjennom ti år med dialogarbeid er likevel entydig. Dialog er et undervurdert redskap i konflikthåndtering. Ofte hører vi at dialog har vært forsøkt uten hell. Da spør jeg: Hvilke mennesker ble rekruttert på hvilket grunnlag? Hvor, når og hvor lenge varte dialogen? Hvilke dialogmetoder ble brukt? Hvor mye ble satset på oppfølging av deltakerne?

Noe av det som kjennetegner Nansen Dialog er at seminarene på Lillehammer bare er startetappen. En integrert strategi for å motvirke at man vender tilbake ”til den gamle fold” er nødvendig. De to første årene forsto vi ikke helt nødvendigheten av dette. Det var den direkte oppfordringen fra deltakerne som gjorde at vi begynte å legge mye større vekt på oppfølgingsarbeidet ved å besøke dem på deres hjemsteder, arbeidsplasser og ved å holde jevnlig kontakt pr. telefon, sms, e-mail, kaffemøter, samling av gamle deltakere og invitasjoner til nye dialogmøter.

Jeg vil stille meg svært kritisk til en organisasjon som inviterer en gruppe mennesker til en europeisk storby i tre uker, uten at de har en klar oppfølgingsstrategi. De siste fem årene har 90 % av vårt arbeid vært oppfølging. Primært gjennom etableringen av Nansen Dialogsentre i felt, og gjennom konkret arbeid for å bryte ned de etniske skillelinjene i viktige samfunnsinstitusjoner. Dette gir dialogarbeidet en institusjonell forankring.

Noen anser dialogen for å være litt myk, noe som ikke utfordrer dypereliggende strukturer og maktrelasjoner i samfunnet. En diplomat sa det en gang direkte ”Problemet Steinar, er at for mange anser dialogen for å være for *kvinnelig*”. Min erfaring er at dialogen har en radikal effekt fordi den utfordrer deltakernes individuelle og etniske selvforståelse og syn på verden. Dette er ofte en forutsetning for å stille spørsmål ved de mer dypereliggende strukturene.

Over 500 mennesker har funnet veien til Lillehammer i løpet av de siste ti årene. En reise til Norge gjør Europa levende og virkelig. Mange av deltakerne flyr for første gang. Møtet med et aktivt demokrati, besøk i en rekke bedrifter, institusjoner og organisasjoner, en stat med en bevisst likestillingspolitikk og på andre måter velorganisert samfunn gir inspirasjon på en rekke områder. Besøkene i Norge gir også deltakerne følelsen av å bli tatt på alvor, noe som gjør at de tar seg selv mer seriøst og utvikler en lojalitet til vårt videre samarbeid. Med et europeisk blikk synes problemene de har mindre unike. Visjonen om mange etniske minoriteter som lever sammen i et større Europa kan lette det lokale trykket. Å neglisjere denne

type erfaringsutveksling vil rett og slett sinke tidligere Jugoslavias integrering i Europa.

Noen av våre deltakere nevner ”*the Nansen spirit*” når de snakker om møtet med Nansenskolen. Kanskje dette handler om de felles, positive minnene? Eller det kan være roen og tryggheten som hviler over Lillehammer og Nansenskolen, i sterk kontrast til situasjonen der hjemme? Kanskje det dreier seg om ektefølt engasjement blant studenter og lærere, eller om at Nansenskolen er en institusjon med et forpliktende verdigrunnlag? Eller om nærheten som oppstår mellom mennesker som deler internat, spisesal og røykerom? Men det kan også hende det handler om den befriende opplevelsen av å utvide horisonten, både geografisk og politisk.

PÅ VEI HJEMOVER, NOVEMBER 2005

Toget suser forbi Brumunddal og Moelv, bare en halvtime igjen til jeg er hjemme. Hva med vårt eget samfunn? Hvordan er kommunikasjonskanalene mellom etniske nordmenn og nordmenn med innvandrerbakgrunn? Ja, selv en rekke norske familier lever som delte samfunn der kommunikasjonen har brutt sammen, enten mellom mor og far, foreldre og barn eller søsken. Dialog er med ett et redskap som ikke bare trengs i Midt-Østen og Kosovo, men i våre egne familier, nabolag og arbeidsplasser – ja på de fleste steder der mennesker møtes. Tenker et kort øyeblikk på kommunikasjonen med egne barn, som vokser til raskere enn jeg evner å fatte, og som ofte gjennomlever sine vanskelige øyeblikk mens jeg er i Pristina eller Sarajevo – for langt unna til å kunne hjelpe, ja kanskje for langt unna til å kunne forstå. Når taxien kjører opp foran det mørklagte huset er klokka allerede over 02.00. Alle sover. Jeg lister meg inn og legger en pose Snickers på stuebordet. Ikke lenger noen overraskelse, bare et velkjent tegn på min egen dårlige samvittighet. Sniker meg stille under dyna – hører et hviskende ”velkommen hjem” og lover meg selv at jeg skal snakke mer med dem rundt meg. I morgen.

* * *

Steinar Bryn er prosjektleder for dialogvirksomheten på Nansenskolen og seniorrådgiver for Nansen Dialognettverket. Han har tidligere vært lærer og rektor på Nansenskolen, og ble ansatt på dialogprosjektet i 1996. Bryn har doktorgrad (Ph.D.) i kulturstudier fra University of Minnesota. Han har særlig tatt ansvar for å lede dialogseminarer, både på Nansenskolen og på Nansen Dialogsentrene.

BETWEEN STORIES AND FACES:
FACILITATING DIALOGUE THROUGH NARRATIVES
AND RELATIONSHIP BUILDING

Erik Cleven

Respondeo etsi mutabor

Eugen Rosenstock-Huessy¹

In this article I will try to say more about what characterizes the dialogue process developed through the courses at Nansenskolen in Lillehammer. I will try to connect it to some theoretical directions that can help us understand how dialogue works and how it is connected to peacebuilding. The Nansen Dialogue Network has been characterized by its focus on the practical work of dialogue and too little effort has been made up to now to describe it. I will approach this task by claiming that the Nansen Dialogue is an interaction between working with people's *narratives* and bringing people together in order to build *relationships*. Narratives and relationships affect understandings of identity and the possibility of social change. People's narratives tell us about how they attribute meaning to the world, how they construct their selves and thus define the relationships people can have. Relationships can be of different types and degrees and these define the nature of society where people live.

A hallmark of the Nansen Dialogue Network, from the very beginning, has been the *interethnic* character of the dialogue and learning experiences. Thus the invitation to take part in dialogue is made on the basis of an identity category, in this case "ethnicity": Serb, Albanian, Croat, Montenegrin, Macedonian, Bosniak, etc. This is necessary because participants come from communities that are divided and where divisions go along the dimension of ethnicity. In

¹ "I respond although I shall be changed". The German-American philosopher Eugen Rosenstock-Huessy quoted by Martin Marty at <http://speakingoffaith.publicradio.org/programs/marty/particulars.shtml> last accessed Sept. 22, 2005.

some of these communities, people from different ethnic groups live completely divided from one another and only associate with people from their own group. They read their own newspapers and watch their own TV news, which reinforces their understanding of the conflict and what has happened to them. In some cases one school building can house two different schools with children and teachers from different ethnic groups using the same building in shifts. To break down or challenge the divisions in such communities, dialogue participants must be recruited from both sides of the fault line, even though this is problematic since it keeps alive and honors the very division we are trying to overcome.

National or ethnic identity seems at first glance to be something very durable. In addition to this, participants who return to their home communities, come back to divided communities where people have not been through the same dialogue process. So we must ask the question how the Nansen Dialogue process can contribute to refocusing identities, challenge how they are formed and understood, and prepare people adequately for returning to their home communities². Can the learning and insight gained in the dialogue survive the pressures of people's home communities or will people fall back to old patterns of thinking or behavior? Can it even lead to courageous action for social or political change?

To answer that question we must first understand more about how identities are formed and what characterizes them. When we say that ethnic identity is deep seated and hard to change, we are, whether we realize it or not, echoing the understanding propagated by nationalists. Nationalism argues that national identity is based on primordial, historical characteristics that go back a long way, perhaps to the dawn of time. For Serbian nationalists, their national identity goes back to the time before the battle at Kosovo Polje in 1389. For Norwegian nationalists, their national identity goes back to the Viking age. Many experienced western diplomats, like the

2 We are not here talking about asking people to *reject* any part of their identity, but to reconsider how it is understood and what we emphasize in that understanding.

American George Kennan, fall prey to nationalist and primordialist thinking. Kennan has been quoted as saying about the Balkans, “Why should we try to stop ancient ethnic hatreds?”³

This echoes a view of identity that is all too common and perhaps says something about how successful nationalists have been in spreading their views. If this view of identity were true, it would indeed be hard to make change in deeply divided communities. But the concept of nationalism as we know it only arose recently, and these ideas of the primordialism of national identity are constructions that took root in the nineteenth century. In his classic work on nationalism, Benedict Anderson describes how most of the ties we can have to other people are to those in our closest communities. In order to feel connected to all the other people in my “nation,” it is necessary that these connections be imagined ones. He describes nationalisms as imagined communities.⁴ That is not to say that they are not real to those for whom they are important (or to the facilitator of a dialogue workshop), but they are imagined in the sense that they are not based on direct transactions with other members of the group. The connections are imagined and kept alive by processes taking place at home, in schools and in the media and, not least, by politicians.

In addition to being of recent origin and imagined and kept alive by processes in the community, national identity is also only one dimension of our identity. Amin Maalouf shows in his essay on identity how the way we answer the question “Who are you?” can change over just a short time. He gives the example of a person living in Sarajevo who in 1980 might have answered, “I’m a Yugoslavian” to that question. Then, secondarily, that he was a citizen of the Federal Republic of Bosnia-Herzegovina and, finally, perhaps that he was a Muslim. In 1992, at the height of the war, the same

3 Richard Holbrooke: The Paradox of George Kennan, Washington Post, March 21, 2005 (internet edition: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A52533-2005Mar20.html?referrer=email>; last accessed March 22, 2005)

4 Benedict Anderson *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 1996 (1983), London, Verso.

person might have answered first, “I’m a Muslim”. Today he might answer first “I am Bosnian” and then, secondarily, a Muslim, but perhaps also European in the hope that Bosnia-Herzegovina one day will join the EU.⁵ The multiplicity of identity is not something we only experience over time. Each of us draws on multiple aspects of our identity on a daily basis. When I was traveling in Chechnya several years ago, I met an older woman who showed me pictures of her grandchildren. I then showed her pictures of my children, and at that moment I was not so much American or Norwegian. I was relating to that woman at that moment in a way that saw her not *first* as a Chechen or a Muslim or a victim of war, but simply as a grandmother. And I was at that moment firstly a father.

This example demonstrates that we must be careful not to think that identity is something that is an individual attribute or that it is one-dimensional. Whether I activated my identity as a father or as a Norwegian depends on whom I am relating to and in what situation. I have grown up with a Norwegian mother and an American father in Minnesota in the United States. We often spent summer holidays in Norway. As I was growing up we attended a Norwegian-American Lutheran church in Minnesota, but as an adult I have become a Quaker. Though my father comes from a family of farmers and workers, he became a pastor and I have also gone to college and university. Today I can fit in in many different settings. That is, I can relate naturally to many different people in very different settings. I know the language and codes whether I am in a Lutheran church in the Midwest or at a Quaker meeting in the UK. I can relate to the world of academia or talk to people in rural towns in the mid-western United States. I can be a Norwegian in some settings and an American in others. Each of these identities is connected to relations I have with other people, and I have no problem shifting quickly between these various identities.

5 Amin Maalouf, *In The Name of Identity: Violence and the Need to Belong*, 2000, New York, Arcade Publishing

This understanding of identity as a *relational attribute* is extremely important in understanding why dialogue can work. Charles Tilly describes this relational understanding very well in his book, *Stories, Identities and Political Change*. His summary of the characteristics of political identities include the following points:

- Political identities are always relational and collective.
- They alter as political networks, opportunities and strategies shift.
- They always include shared stories of we-they boundaries, and stories about how the boundaries arose and what they separate.
- That validation both constrains and facilitates collective action by those that share the identity⁶

As Tilly also points out, identities find expression in stories or narratives that people tell. In a dialogue process each participant brings with them their story, or stories, about their experiences. These stories express how people's identities are constructed, how they understand the difference between themselves and others, and how they attribute meaning to their experiences. Tilly calls these stories "standard stories". They have all of the characteristics of narratives such as a limited number of characters, limited time and space, and causal action being attributed to individual characters in the story as agents. In other words, according to Tilly these standard stories are the way that people understand causality in their situation. However, he warns the reader against assuming that these stories give an adequate explanation of causality in social and political processes. In other words, they are not the same stories that a social scientist might tell to explain the same processes. Stories which can have real explanatory power include a wider group of characters, span a greater time frame and offer ways of relating causes explicitly described

⁶ Charles Tilly *Stories, Identities, and Political Change*. Rowman and Littlefield Publishers, 2002. Tilly includes other points, but these are the ones that are relevant to the dialogue process.

in peoples stories with other causes that are indirect, incremental, interactive, unintended, collective, and/or mediated by the non-human environment. Tilly calls such stories “superior stories”. The power of standard stories in contributing to collective action could be seen in the way that rumors of drowning of Albanian children by Serbs led to massive riots in Kosovo in March 2004.⁷

In telling their stories, people draw on the way identity and experience are storied in their home community. Their stories reflect the relationships they have at home, which do not include relationships to the groups of people they are now encountering at the dialogue, since they most often come from divided communities. People draw on repertoires of idioms, symbols and truths common in the discourse in their community. Writing about what he calls contentious repertoires in social movements Tilly says “...contentious repertoires embody history and culture. Participants and observers draw on previous experiences, incorporate readily available symbols, make selected references to shared memories...”⁸ These repertoires are for our dialogue participants not contentious in their home communities, but become so as different truths meet in the dialogue space.

But even within the same ethnic groups selves can be storied in very different ways. James Holstein and Jaber Gubrium give an interesting description of how selves are narrated in different situations.⁹ The context of the conversation influences how idioms or repertoires are storied in a particular situation. They cite the example of two minority women at the same workplace in the United States who story color, discrimination and success very differently. The same thing can be said of participants in an interethnic dialogue process. Things as various as past experiences during the war or how the other person has just storied their identities can influence this.

7 See also Heidrun Sørlie Røhr: Dialog som en integrert del av fredsbygging, in Peder Kristian Kjerschow (red.) *Mellom ståsted og omstendigheter*, Nansenskolens skriftserie 2004.

8 Op. Cit., p. 118

9 James A. Holstein and Jaber F. Gubrium, *The Self We Live By: Narrative Identity in a Postmodern World. 2000*, New York, Oxford University Press

Thus the practice of dialogue takes us into the realm of narrative approaches to conflict and to self and it is impossible to predict where a particular dialogue will go ahead of time.

The Nansen Dialogue process is a *facilitated* process. A dialogue facilitator guides people through the process of storying their experience and helps open up new spaces and perspectives in the process. In their work on what they call narrative mediation, John Winslade and Gerald Monk present a model involving the deconstructing of what they call “conflict saturated stories” and the reconstruction of common stories.¹⁰ They describe the role of the mediator as one of opening up space in people’s stories or bringing in new characters and perspectives. This is similar to what might happen in the dialogue process. A key difference, however, is that the examples described by Winslade and Monk are interpersonal conflicts between a husband and wife or neighbors, etc. The Nansen dialogue process takes place between individuals in a group, but involves the understanding of conflicts at the level of community, region and nation.¹¹

As in the example cited by Holstein and Gubrium, each dialogue is different and contingent on the people involved and on external events.¹² Nonetheless, some general points can be made about how the dialogue process progresses, though the path necessary to get there will be different in each case.¹³ I will therefore not talk about these steps as following a certain chronological progression, but as milestones one might pass in the dialogue. People have a tendency to assume that their own perception of reality is shared by others. A Serb from Kosovo might story their self and their group as victims

10 John Winslade and Gerald Monk *Narrative Mediation. A New Approach to Conflict Resolution*. 2000, San Francisco, Jossey-Bass Publishers

11 A dialogue seminar may include anywhere from 10 to 30 people.

12 I have been present at or facilitating dialogue sessions at the Nansen Academy the day NATO started its bombing in 1999 and on March 17, 2004 when riots broke out across Kosovo. Needless to say, these events took the dialogue in unplanned directions and challenged people’s relationships and even their belief in whether the dialogue process could achieve anything positive.

13 The following points are from a presentation by Steinar Bryn at the Nansen Academy, March 10, 2005.

and Albanians as aggressors. Likewise, the Albanian might story themselves as victims and Serbs as aggressors. Each is surprised to find that the other also sees themselves as victims. So one step in the dialogue process is recognizing that the other also sees themselves as victims.

Another step in the dialogue process is when participants realize that they have different sets of facts. Each gets information and an understanding of reality from their own group's schools, media and politicians. Though they realize that the facts are different, it is common at this stage to believe that one's own facts are true and the other's facts are propaganda. Here it is important to share stories with each other and to explore more deeply the assumptions and beliefs they hold. Slowly, one can come to understand that there are reasons why people see themselves as victims. Realizing that each understands themselves as victims also leads to the question "Who is benefiting from this conflict?" Understanding that politicians like Sharon or Milosevic keep themselves alive as politicians through aggravating the level of conflict, gives a new level of understanding.

Another step in the dialogue process is to realize that the other side has also suffered, and suffered enough. This is a key step in being able to let go of past events and start to focus on the future.

When effective, the dialogues facilitated by the Nansen Dialogue Network provides the opportunity for the participants to pass through these three steps. The path by which they reach them can vary greatly from group to group. It does not happen in a neat linear or predictable way. The facilitator must exercise flexibility and creativity and be able to improvise in different situations that arise. There is no clear recipe for this type of dialogue, though a number of exercises have been developed that can help to bring about greater understanding of the other side. In addition to these three steps, there are also four types of narratives that are often explored. These are narratives of identity, social and political change, the past and the future. The realization that both sides see themselves as victims is of course connected to identity. But through the dialogue process

participants also gain an understanding of the multidimensional and relational character of identity.

Narratives of social change have to do with how participants story their perceptions of the possibility to contribute to processes of social and political change. Often people coming from areas of recent violent conflict will quite naturally say that change, or at least their contribution to positive change is “not possible”. This can change as people’s assumptions, stereotypes and understandings are deconstructed and challenged. It can also change as people acquire skills in conflict management and other kinds of practical work. The Nansen Dialogue has therefore always included this as an element.

Obviously, in talking about the truths that people bring with them, the understanding of the conflict and what has happened plays a major part. Thus, the participants’ understanding of the past is challenged by the other side or by the facilitator, and new truths emerge. The dialogue process can also deal with people’s narratives of the future. In some dialogue workshops, working together to create a vision for the future can be a powerful way of bringing about a constructive, positive focus and identifying concrete steps that can be taken to build peace. Experience shows that though participants may come with very different understandings of the past, they can talk about and negotiate a common future. On some levels this is easier than others. Most people will agree that they want security, education for their children in their own language, and a good standard of living. On the level of political solutions there can be more fundamental differences. Still, whether you talk to people in Montenegro or Kosovo who are for or against independence, nearly everyone seems to agree that EU membership is a positive thing.

All of the steps mentioned above involve working with people’s narratives through processes of facilitated dialogue. There is, however, another aspect that is important in the Nansen dialogue, and that is relationship building. Of course, the narrative processes described above facilitate relationship building between people, but, in addition to this, meeting the other face to face and taking part in social

activities together has significance beyond the processes relating to narrative and language.

In divided communities people build up enemy images of the other. These images are held not only by people who actually commit violence, but by others in the community as well. Aaron Beck describes the process, which is necessary for people to be able to commit acts of violence, whether individual criminal violence or the violence committed in war. This process involves first homogenization – all members of X are the same. This is followed by dehumanization – members of X are not really human, they are not like us. Finally the last step is demonization – members of X are evil and want to destroy us unless we destroy them first.¹⁴ This process requires that the enemy not have a human face. Violence always requires legitimizations of the act of violence and that the face of the other not be visible. If a murder is committed in affect, the killer will rationalize the crime after the fact through legitimations such as “they deserved it”¹⁵. To maintain the cognitive distortions of the enemy image it is important to avoid encountering the other face to face. And maintaining these distortions is to make the Other into your image.

In his book *Totality and Infinity*, Emmanuel Levinas makes a distinction between rhetoric and conversation (or dialogue)¹⁶. Rhetoric resists dialogue and corrupts the freedom of the Other not to become the Same¹⁷. For that reason it is violence *par excellence* and thus injustice. Levinas talks about violence as interrupting humans’ continuity. It would be tempting here to see our lives as lived narrative in that connection. For Levinas the face of the other speaks to us and its manifestation is already conversation or dialogue. The face opens for the original conversation. We do not fuse with the other

14 Aaron T. Beck, *Prisoners of Hate. The Cognitive Basis of Anger, Hostility and Violence*, Perennial, 2000

15 Howard Zehr *Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice* Herald Press, 1990

16 Emmanuel Levinas *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*. Duquesne University Press, 1969

17 Levinas operates with word pairs such as Other-Same, Exterior-Interior, etc.

or become like her, but interact. The ethical is for Levinas then taking consideration for the irreducibility of the Other. The way the face of the Other presents itself to me is, he writes, non-violence *par excellence*, because it does not violate my freedom but instead calls my freedom to responsibility. As nonviolence it maintains the plurality of the Same and the Other.

One cannot easily sit face to face with another human being and see the eyes of the other and maintain the other as demonized enemy, not at least without great effort of denial. The face to face nature of dialogue means that nonverbal communication of voice and body also become important to the process. Dialogue would not work if narrative process took place using a chat program on the internet without the possibility of seeing the face, and thus the humanity of the other.

Levinas' philosophy has political implications as well. The philosophical tradition has often solved the conflict between the Same and the Other with the help of theories whereby the Other is made the Same, concretely through the State. Ultimately, we are then seeking that community which opens for and allows the plurality and difference to not only exist, but to thrive. Some might then ask how it was possible that the most brutal part of the Balkan wars took place in Bosnia and Herzegovina, where people had lived side by side for centuries. V.P. Gagnon writes that to understand this we need to realize that the war did not happen because people did or did not have contact. Rather, the quality of contact and interaction was such that it took violence to break it. Thus, he sees the wars in the former Yugoslavia not as a mobilization of ethnic hatred leading to neighbors killing neighbors, but rather as a demobilization of the people by political elites who were threatened by the transition from communism. This demobilization was accomplished through violence, which disrupted the continuity of people and communities and has left us with ethnically divided communities.¹⁸ In this un-

18 V.P. Gagnon *The Myth of Ethnic War. Serbia and Croatia in the 1990s*. Cornell University Press, 2004

derstanding, more violence was needed in Bosnia and Herzegovina than in other parts of the former Yugoslavia.

The importance of the face-to-face meeting can be manifest not just in the formal space of the classroom or seminar room. It is important also in much more prosaic situations like various social activities. It can be very important to confront and deal with difficult issues in dialogue. But it can be equally important to know when it is best to take a break and go bowling or skiing together or to engage in some other similar activity. This can help release tension but it also means seeing the other person in a new setting and getting to know them in a new way. This less formal way of knowing the other means that one increasingly gets to know the whole person, not just the “serious” person in the dialogue or the representative of an ethnic group. And certainly one should not underestimate the value of humor in the dialogue process! The Danish philosopher and interpreter of Levinas, Peter Kemp, put it this way:

The totality is thus broken not by an effort of thought, but through that the Other, whom I receive, shows themselves as impossible to place in any category¹⁹.

Dialogue participants who come to Nansenskolen in the winter are inevitably taken cross-country skiing. Usually when Norwegians do this it is because they believe the skiing and nature have some sort of inherent value in itself and there are many stories of bewildered Asians or Africans submitted to this practice without being able to see that value. In the Nansen Dialogue it has value because it represents a whole new setting to see yourself and the other in where previous categories do not apply. It breaks down facades meant to help save face and makes the true face of the other visible – in moments where you are caught unawares. When these experiences are storied they must be storied in new ways and the stories that develop

19 Peter Kemp *Emmanuel Levinas. En introduktion*. Bokförlaget Daidalos, 1992. My translation from the Swedish.

are then shared stories. When these experiences are combined with the results of narrative processes, then understanding and trust can develop.

The experience of the Other as more, much more, than just an ethnic other, is made possible through these varied dialogue experiences. By seeing the Other as more than just ethnic, by relating to the Other in numerous non-ethnic ways, the experience of one's own identity is also expanded. This does not mean that the ethnic is done away with. People can still have an ethnic or national identity, but it becomes much less dominant in one's understanding of the identity of both self and other.

The experiences of the narrative processes and the face to face nature of the dialogue and associated social activities establish ties between people on a new basis, sometimes on the basis of new friendships. But do these ties last? How well do they hold up when people return to their home communities? If no one in your home community can relate to your experiences, or they are even hostile to your experience, then one may quickly fall back to previous relationships and patterns of behavior. If, however, there are others who share your experience or whom you can relate to differently and share other stories with, then the effect of these experiences can be more robust.

During the first few years of the dialogue project, meetings of all the Nansen Dialogue alumni were organized. This meant that people renewed their contacts and experiences. But the number of alumni soon grew too large for this to be a viable method. Instead dialogue centers were organized in various cities which could maintain contact with participants and give them a place to belong and a place to get involved. More recently however, dialogue participants are coming from municipalities, schools, political parties or media organizations. They are people who are involved in specific projects. This year, several groups have visited Nansenskolen from municipalities in south Serbia and Sandjak region and teachers will come from East Slavonia. This approach means that people who take part in these processes not only share experiences gained at Nansenskolen,

but they may share a commitment to change, which can be institutionalized in local communities. Some of these people are, through their positions, also strategically connected vertically to others in more central positions of power.²⁰

This means that a considerable amount of effort has been put into building trust among people in institutions prior to the dialogue at Nansenskolen. Local coordinators at the Nansen Dialogue Centers often play a vital role in this process. It may involve countless visits and cups of coffee to discuss, explain, persuade, and clarify, but most importantly, to listen. The role of the coordinators is the role of the intermediary, but they are not, as many might assume, neutral. They come from similar situations and have also experienced the war. They may themselves have gone through a process of significant change and development. But they have credibility, or they develop credibility, as they build relationships with people. This credibility does not come from neutrality. In the case of local Nansen coordinators, it comes from a number of other factors. Among these are that they, too, have suffered during the war; that they are sticking to the process over time (unlike some international NGOs); they have a firm commitment and show that they believe in what they are doing and advocating; they take the other person seriously; they understand the situation; and they deliver what they promise in a competent way. They are also local NGOs. While internationals stay in such places for a limited amount of time, the Nansen Dialogue Centers are staffed by people who belong to the countries in which they work.

This kind of relationship building and reconciliation takes place in a context of developmental work. How can we improve the performance of local municipal institutions? Even though this is an instrumental question, the non-instrumental basis of dialogue described above forms the basis for this. And, ultimately, the goal is to be instrumental in making space for more plurality, at the same time

20 John Paul Lederach, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, US Institute of Peace Press, 1997

as providing better services. This perspective bridges the micro and macro levels of the Nansen Dialogue work.

This article attempts to draw together work from a variety of fields in order to understand better what the Nansen Dialogue approach is and how it might work. Clearly, the Nansen approach is unique in several ways. It moves beyond traditional conflict resolution approaches with its emphasis on narratives and social interaction. Rather than having a general civil society approach to peacebuilding, it works within local institutions to create change. And it relies in part on local facilitators who are not necessarily neutral, but who develop credibility in other ways. Ultimately, this work is founded on an understanding that peace is about deep respect for the differences of others and a desire for those differences to coexist in plural societies.

* * *

Erik Cleven has contributed to the programs of the Nansen Dialogue Project (NDP) as a facilitator since 1998 while working for the Norwegian Peace Centre and later the Centre for Peacebuilding and Conflict Management. Since 2004 he has been based at Nansenskolen. He is currently developing a research project to study NDP interventions in municipalities in Serbia, Kosovo and Macedonia. He teaches peacebuilding and conflict management courses at several colleges in Norway and the US.

GETTING DIALOGUE FLOWING: THE SURPRISING USES TO WHICH ACADEMIC METHODOLOGY MAY BE PUT

Dan Smith

What is the purpose of understanding the causes of armed conflicts? And in particular, the purpose of an academic or theoretical mode of understanding the causes? And yet more pointedly, could an academic or theoretical mode be of any use to people from a conflict region who are trying to understand the causes of the conflicts they have to live through? The story of the chapter 'Krigens årsaker' in the 1996 yearbook of Nansenskolen is an illustration of one purpose to which theoretical knowledge can be put.

The chapter presented and applied a framework for understanding the causes of war that had been developed by an American political scientist, David Dessler.¹ He had first put it forward to contribute to the general theoretical discussion about how to analyse the causes of war, with specific focus on how to distinguish different causes of war from each other, in order to help identify those causes that are related to the impact of environmental degradation. Dessler's framework can be usefully revised to include one or two extra elements and to adjust its rather difficult terminology,² but it is a resilient

1 David Dessler, 'How to Sort Causes in the Study of Environmental Change and Violent Conflict', in Nina Graeger & Dan Smith, eds, *Environment, Poverty, Conflict*. PRIO Report 2/94 (Oslo: International Peace Research Institute, 1995)

2 See, e.g., Wenche Hauge *Causes and Dynamics of Conflict Escalation: The Role of Economic Development and Environmental Change* (Oslo: Faculty of Social Sciences, University of Oslo, 2003). Dan Smith, 'Trends and Causes of Armed Conflicts,' in, Alex Austin, Martina Fischer & Norbert Ropers, *Transforming Ethno-Political Conflict* (Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2004).

basic framework that has general applicability. The reason for this is that it is not a theory; it is, rather, a typology.

What is the point of a typology? Dessler argued that when we ask about the causes of a war, we tend to mix up lots of different issues. Did the war occur because the country is poor, or because it was ruled by a dictator who died? Or did it occur because there was a collapse in coffee prices, or was it because two rapacious politicians refused to compromise? Dessler's particular contribution was first to show that these are often arguments not just about different causes but about different *types* of causes. Second, to distinguish between them, he laid out a four part typology. Into the different parts of this framework, we can slot the different causes. Some factors belong in the category of long-term social, economic and political factors ('channels' in Dessler's terminology); others are more short-term and reflect the aims and behaviour of the political players ('targets'); a third category consists of proximate causes – events that get the violence going ('triggers'). Finally, because there are also particular factors that determine not whether a war is fought but, rather, *how* it is fought, Dessler had a fourth category – 'catalysts'.

In classes at Nansenskolen course on Democracy, Human Rights and Peaceful Conflict Resolution, with participants from former Yugoslavia, one of the things that forced itself on my attention was the plethora of different explanations there were for why the wars of the 1990s had started. The Dessler framework was the perfect instrument for helping participants organise their knowledge and, as we started to work with it, to reflect on and assess the variety of views that there were in any group.

At the first course in the autumn of 1995, I was asked to help the participants understand causes of armed conflict as a general issue, with special focus on the case of former Yugoslavia. I constructed a mini-course that began with an overview of the realities of armed conflict today, looked at the main trends, and then in studying causes started with the cases of Chechnya and the Middle East before getting to grips with former Yugoslavia. I would like to report that I chose the Dessler framework because I saw how perfect it would

be to make sense of the wide variety of different explanations the participants put forward for why the wars in the Balkans started. I would like to – but cannot, because in fact I chose the framework as a teaching tool before I started the course and met the participants. In short, it was a lucky choice.

In the autumn of 1997, as part of the process by which the Nansen Dialogue was taken to the Balkans and conducted there, in the field, I worked up a compact version of this mini-course that could be delivered in two days. As time went by, I also used a three-day version. By that autumn, having used the framework with four successive courses at Nansenskolen I was confident about its usability and flexibility.

To help explain its effectiveness, one should perhaps take one step back from the issue of this particular framework and take a moment to think about the larger question of the relationship between intellect and emotion when attempting to discuss issues in armed conflicts.

It perhaps does not need to be spelled out that the people who came to the Nansenskolen courses in Lillehammer and to the Nansen Dialogue seminars in the Balkans cared deeply about what was happening to their countries. They were therefore likely to be affected deeply by what had happened and by the uncertain future prospects. This effect might well be on how they thought, and it certainly also affected their feelings. While many of them had a sincere wish for dialogue, mutual understanding and an end to the violence and bloodshed, many also, not surprisingly, had deeply held views and feelings about right and wrong in the wars – on which side justice lay and who had perpetrated the worst crimes. And these thoughts and emotions were intensified for many of the participants by what they had experienced – by things they had seen, by what had happened to friends or family, by the experience of being forced to leave their homes. How, one might ask, could such people having gone through such experience, and whatever the strength of their motivation for dialogue – how could they be expected to sustain a

dialogue with others on different sides of the conflict, with different views, who had also lived through nightmares?

Based on my experience with the participants in the courses and dialogue seminars, I have an answer to that question. I do not claim it is *the* answer, but it has worked as *an* answer. One way to assist people to get into the right frame of mind for a dialogue is by encouraging them to analyse the issues dispassionately and to discuss calmly. Undoubtedly, this is helped by also encouraging the participants to accept the ground rules of dialogue – to listen carefully and with respect, to respond to points made, to avoid rhetorical questions and debating points, and to be patient and take care to express oneself as clearly and carefully as possible. But with those ground rules accepted, the question of what will be discussed and how far it will go still arises – and as the dialogue gets closer and closer to issues of real contention, real division and dispute, and thus also to the areas of real hurt, so the risk increases that the dialogue will fall apart.

In that context, the dispassionate nature of a dialogue using an academic typology of causation turned out to be the ideal tool for dialogue. It seemed to have two distinct effects. First, it was possible to present the whole exercise as an attempt to see if the framework made sense, an exercise in intellectual curiosity; some of the heat of the feelings in the room about the conflict and what caused it was displaced – or, in a sense, given no place for a while. Second, it is indeed a helpful framework, conceptually neat and even elegant, but very easy to grasp; participants found themselves committed to using it because it was so obviously useful.

With this, it became possible also for participants to negotiate with each other over the explanation of the wars. It was not quite a case of compromise – ‘I’ll accept part of what you say is the cause if you accept part of what I say’ – but of discovering that different views are not necessarily incompatible. It was possible to accept that a particular political leader had a particularly nefarious role, in part because that was not the only explanation; not only other political leaders but also other kinds of causes – structural power problems,

an unworkable constitution, other objective factors that have caused violent conflict in many other cases – could also be included and given their place in the framework.

Overall, then, a group could come to a group answer as to what caused the conflicts containing multiple different elements, and perhaps the most striking thing was that group after group came to approximately the same combined answer.

Over time, however, one problem about using the framework with these groups became evident. To use the framework requires knowledge, and the situation of the courses in Lillehammer and the dialogue seminars in the region was not like the situation of the researcher or the student who will go visit the library to get the necessary information. Especially as time passed, memories of key issues and key events became blurred. This led groups into arguments about what was a factually true account of what had happened, rather than into dialogue about how to explain what had happened. Even when memories were relatively fresh, there were disputes about facts, which were usually settled by somebody in the group – or myself or my colleagues in different seminars as facilitator – emerging as an authoritative source. To the degree that the facilitator plays this role, however, there are a couple of risks. The first one is that participants might go quiet and a dialogue seminar starts to seem like a lecture; the second is that the facilitator might make a mistake and lose trust and authority, putting the whole dialogue process at risk.

The most important advantage of using Dessler's framework takes us back to the starting point of this brief retrospective: what is the purpose? Talking calmly and dispassionately about the recent past enabled us to talk analytically and calmly about the future. And not only were the discussions analytical and calm, they were also practical and cogent.

With all respect to some others who facilitate dialogue among people involved in conflicts, I have seen a great deal of empty dialogue. It is easy to take a group of twenty to thirty young people from varied backgrounds, including from different sides of a con-

flict divide, and get them to talk about how they would like things to be in 'Anytown, Somecountry' in twenty years time. The only real point of such dialogues is to move on and to get the same participants to discuss how they would like an actual place, where they are living, to look in two to five years time. The more the topic of discussion is distanced from the participants, the easier it is to have it; the closer it is to the participants, the harder it is.

Going through 'Anytown' on the way to a real place and a real problem is a reasonable technique. But on arriving at the real place and the real problem, it will normally be found that the good mood engendered by the less real discussion will not survive. All the feelings, allegiances and contrary views will return and they must be dealt with.

What happened with the Dessler framework was that the interpretation of the past was negotiated. When we came to discuss the future, participants had already developed a common understanding of what had happened. This had several consequences. First, they were more confident about dialogue than they might otherwise have been. They had already been in dialogue over contentious real issues and that experience told them that dialogue can be a fruitful way of understanding complex issues. Second, from the discussion of the recent past, they knew what some of the problems were that needed to be addressed in the immediate future if a return to violent conflict was to be avoided. Third, they were in analytical mode, ready to organise issues under different headings, and consider different ways they might be addressed. They had some analytical momentum to push them forward.

It was both surprising and reassuring to discover that an academic framework for organising knowledge, used judiciously, could be of real help in stimulating dialogue among non-academics about effective solutions to pressing problems. I am enormously privileged to have experienced it. I think that in some ways it should be regarded as the pinnacle – the highest ambition there can and should be for academic enquiry.

* * *

Dan Smith is Secretary General of International Alert, a London-based peacebuilding NGO, active around the world. He was director of the International Peace Research Institute, Oslo (PRIO) from 1993-2001. During this time he was one of the lecturers in Nansenskolen, and the Nansen Dialogue seminars in the Balkan region. In 2002 and 2003, based at PRIO, he was project director for the Nansen Dialogue Network.

DEMOKRATI SOM LIVSHOLDNING

Bernt Hagtvet

Hva bør studenter fra konfliktområder lære av demokratisk teori?

Dette spørsmål meldte seg umiddelbart da jeg fikk oppdraget å forestå undervisningen i demokratiteori for Nansenskolens kull av studenter, jurister og hjelpearbeidere av ulikt slag fra eks-Jugoslavia høsten og våren 1995/96. Her kom folk fra etnisk rensede områder. De skulle møte representanter fra "den andre siden". Ideen bak kurset ble aldri formulert glassklart, men alle skjønnte det: Oppholdet på Lillehammer skulle - ved siden av kunnskapsformidling - også bidra til å bryte gjennom stereotypier. Fienden kunne også være menneske, sågar et medmenneske. Deltakerne skulle bli en slags fredens spydspisser i det sivile samfunn i eks-Jugoslavia. Hensikten med å føre dem sammen var å danne små nettverk på tvers av regioner, profesjoner og politiske lojaliteter. Kurset skulle være en øvelse i toleranse.

Noen vil si dette var naivt - Norge igjen i den gode hjelpers rolle. Mitt svar var at opplegget kunne i hvert fall ikke skade. Og om noen endog kom til Lillehammer på en forkledt ferietur, mente jeg at det var verre tilsnikelser i denne verden enn nettopp det - for folk som hadde opplevd en av de verste katastrofer i europeisk politikk siden 1945.

Om hensikten var å skape handleføre demokratiagenter i en blodig og hevngjerrig virkelighet - hva burde studentene lære?

Enhver gjennomtenkning av undervisningsformene måtte først gripe konfliktens egenart. Derfor først et synspunkt på akkurat dette.

Borgerkrigens logikk - den absolutte fiendefornedring

Konflikten i det tidligere Jugoslavia har resultert i overgrep av den verste type. Tidligere gode naboer, folk som har levd i samme landsby, ofte med ekteskapsbånd over etniske grenser, har begått en form for brutalitet som man nærmest må søke paralleller til i den spanske borgerkrig. Den gang var de stridendes hensikter ikke bare å redusere fienden til ikke-stridende status (dvs. drepe, såre ham eller ta ham til fange). I borgerkrigens logikk ligger det like mye å eliminere fienden fysisk fra jordens ansikt, skjende hans kulturelle symboler, frata ham hans verdighet, ydmyke og lemleste ham etter døden, tilintetgjøre ham som politisk, religiøs eller kulturell gruppe. Massevoldtektene og henrettelsene av sivile i Jugoslavia-krigen er en del av dette mønsteret: den absolutte fornedring av motstandernes hele eksistens. I borgerkriger tas det sjelden fanger; folkemordets altoppslukende vold ligger nær. I "siviliserte", dvs. normale, kriger, for eksempel første verdenskrig, lå soldatens lykke i å få et kjøtsår. Da hadde han gjort sin plikt og kunne søke lasarettets livgivende beskyttelse. Som såret var soldaten uinteressant for fienden. Det var som stridende han var farlig. Hele Røde Kors-ideen bygger på dette viktige skillet mellom stridende og ikke-stridende. I det store og hele gjorde de stridende i første og annen verdenskrig hva de kunne for å redde overlevende fra krigsskip, eller de behandlet hverandres sårede (Unntak fantes, enkelte japanske og tyske ubåtkapteiner var notoriske sadister og kom opp for å tilintetgjøre overlevende etter torpederinger.) Et uhyggelig trekk ved Jugoslavia-krigen er at også legeetikken om "pasienten først" er brutt sammen. Det er et enormt fall i sivilisasjon, kanskje dypere enn annen verdenskrigs kampformer (med unntak av jødeutryddelsene og tyskernes framferd i Sovjet.)

I Jugoslavia-konflikten synes Røde Kors-normer å være totalt irrelevante. Til bildet hører også anklager om misbruk av Røde Kors-symboler og -organisasjoner (av kona til legen Karadzic). Dette tospannet kan stå som symbol for villskapen i denne konflikten. Dette er en krig om etnisk renhet. Det er de som utløser det verste hatet, for i etnisitet ligger identitet, og identitet er ikke gjenstand for kompromisser.

Demokratiet - den lave temperaturs styreform

Mot en slik fiendeoppfatning stiller demokratiet ytterst svakt. Undervisningen må speile dette. Demokratiet er jo kompromissenes styreform, en måte å leve sammen på for temperamenter på lavbluss. Grunnoppfatningen bak demokratiet er at enhver har like stor vekt - moralsk vekt - i beslutningsprosessene. Det ufravelige krav er *selvstyre gjennom politisk likhet*. Ingen har noen forrang blott og bart i kraft av etnisk tilhørighet, politisk oppfatning, kjønn, yrke, klasse eller bosted. Her er demokratiet grunnleggende *likhetsorientert* og som sådant dramatisk i frontstilling mot alle massemobiliserende, ekskluderende ideologier om etnisk renhet.

Demokratiet ser på de andre som potensielle kilder til innsikt, ikke som hindringer på veien mot den hele og rene sannhet.

Den politiske forskning er full av studier om hvilke personlighetstrekk og kulturelle overleveringer som best omslutter og beforder en slik grunnholdning i politikken. (Tradisjonen fra G. Almond og Sinye Verbas studier om *The Civic Culture* fra 1960-tallet av). En slik demokratisk politisk kultur aksepterer konflikt, ja ser konflikt som noe positivt, innsiktsgivende og redelig. Den politiske kultur er basert på myndige personer med en grunnleggende toleranse overfor andre. Folk i "den sivile kultur" har et avstemt syn på politikk: politikken totaliseres ikke. Demokratiets grunnleggende relativiserende tendens avføder ikke frykt eller graving etter absolutter. Demokratiske personer kan leve med usikkerhet - presis det motsatte av hva Adorno og hans medhjelpere fant i sin klassiske studie av den autoritære personlighet i 1949: Autoritære personligheter var de som levde i lukkede mentale universer, som smisket oppover og sparket nedover og ikke utholdt å leve med tvetydighet. De kastet seg spørsmålsløse i armene på diktatorer som ga dem trygghet og et lett oversiktbart univers.

Oppgaven å endre slike psykisk-politiske predisposisjoner kan synes håpløs. Man argumenterer ikke med betongkarakterer. På Lillehammer sto vi naturligvis overfor en langt mindre sammentømrer utgave av stereotypier og fordommer. Vi kan ikke sies å ha møtt

klassiske autoritære personligheter, skjønt et par var borderline. Min oppgave var ikke å drive sensitivitetstrening eller holdningsendring av den mer direkte sorten. Jeg måtte sikte meg inn på å *overbevise*, ikke *overtale*, gjennom argumentenes gjennomslagskraft. Innenfor demokratisk teori blir dette ekstra vanskelig, siden det ikke finnes noen overlevert sannhet i demokratisk politikk. I motsetning til totalitære regimer må den felles søken etter løsninger i et felles offentlig rom være løsningen. Slik sett gir demokratiet bare et rammeverk, et sett av prosedyrer, som gir troverdighet og moralsk kraft - legitimitet - til de vedtak som fattes. Et av de argumenter som jeg så hadde en viss virkning, var at demokratier er overlegne all andre styreformer på grunn av deres *bevegelighet*. I demokratier kan mindretall bli flertall gjennom politisk arbeid; maktskifter kan derfor bli fredelige. Winners do not take all. (Mer om akkurat dette poeng senere.)

Men alle må *ville* respektere disse grunnforutsetninger for demokratisk samliv, denne relativisme, om en vil. Den som setter seg selv utenfor, ødelegger forutsetningene for fredelig konfliktløsning. Alternativet er den ekskluderende nasjonalismen som trekker grenser etter kriterier alle og enhver fødes inn i (men ikke alltid opplever seg som en del av).

Prosedyrer som rammeverk

Sett på denne måten er krigen i Jugoslavia også et dyptgripende brudd med demokratisk tenkemåte og sivilisasjon. Samtidig gir studiet av demokratiske prosedyrer¹ et enestående festepunkt for konfliktløsning. Ved å fastlegge et sett av kjennetegn ved vedtaksprosesser - og så kreve respekt for dem for at de skal kunne kalles "demokratiske" - har man konstruert et felles medium, et felles språk, for fredelig konfliktløsning. Disse prosedyrer omfatter ytrings- og informasjons-

¹ Den som best har formulert studiet av demokratiet som analyse av "prosedyre-demokratiet" er den norskfødte Yale-professor Robert A. Dahl. Se for eksempel hans Økonomisk demokrati - den neste utfordringen (Oslo:Ad Notam 1993).

frihet, lik vekt til stemmegivning, full kontroll med dagsordenen, lik adgang til å skaffe seg informasjon, lik valgbarhet og lignende.

Min egen undervisning for eks-jugoslaver på Nansenskolen ble orientert mot dette punkt: hamre inn hva den vestlige demokratiske tradisjon så å si fra Solon av har stilt av krav for å kalle et vedtak demokratisk fattet. Erfaringen var at studenter hadde praktisk talt ingen kunnskap om noe så elementært: hva som kan sies å utgjøre de definitoriske kjennetegn på et demokrati. Vi unngikk bevisst å vikle oss inn i debatter om hva demokratets "essens" var og er - in abstracto. Snarere gikk forelesningene ut på å levendegjøre hva som danner grunnlaget for legitime vedtak - om man ønsker å kalle seg demokratisk.

Kunnskapene om dette var, ikke overraskende, ytterst sparsomme. Studentene kom fra utdanningserfaringer i et autoritært regime. De levde nå i områder preget av de mest absolutterende politiske ideologier. De fleste av dem syntes det ikke var helt enkelt å bli avkrevd personlige synspunkter. Mistanker mot hverandre i gruppen var også merkbare. Kanskje var disse like mye grunnet i personlighet som i etnisk gruppetilhørighet.

Demokratiet - kan det gi politisk identitet?

Utfordringen lå i å få studentene til å feste seg følelsesmessig til slike - hva skal vi si - opplysningsidealer. Nasjonalismen som ideologi har jo det store fortrinn når det gjelder å gripe fatt i folks følelsesliv, at den kan gi eksistensielle svar på tilhørighets- og identitetsspørsmål. Ja, det er innbakt i nasjonalismen at den krever lojalitet til "nasjonen" (hva det måtte bety) satt over alle andre lojalitetsbindinger, enten det dreier seg om klasse, religion, region, kjønn eller yrke.

Nasjonalismen har svar på politiske grunnspørsmål. Svarene er ikke entydige. Poenget er nettopp at de ikke kan være det. Nasjonalismens svar på hvordan økonomien skal styres og/eller hvordan forholdet klasse-nasjon skal ordnes, kan ikke bli forklart, for da brister den emosjonelle sement som de nasjonalistiske symboler skal gi. Nasjonalisten kan ikke komme med anvisninger om praktiske løsnin-

ger og interesser. Gjør han det, er faren der for at den trolldomskraft som det nasjonale skjebnefellesskap foregir å kunne gi, sprekker.

Demokratiets akilleshæl er altså at det bare tilbyr formale kriterier for vedtaks legitimitet. Den demokratiske sivilisasjon er slik substansløs; den tilbyr bare regler, ikke levende liv og næring for handling. Å være prinsipiell demokrat er derfor en meget krevende politisk grunnholdning. Det vil si å kunne mene at din motstander kan ha like mye rett som deg - en tanke som i Jugoslavia var temmelig umulig. (Da studentene ble tatt med til et kommunestyremøte i Lillehammer, ble de sjokkert over at politiske motstandere snakket til hverandre i pausen ...)

Man kunne tenke seg et helt spann av virkemidler for å innforlive disse idealene i studentene. Jeg vil ved senere forsøk inkludere filmer og kanskje skjønnlitteratur. Men min oppgave i studieåret 1995/96 var primært av intellektuell/akademisk natur. Om jeg gjorde noen til demokrater som ikke var det på forhånd, skal vel mye til.

Demokrati - langt mer enn majoritetskontroll

Første element i undervisningen var altså en nøye gjennomgang og analyse av teorier om demokratiske beslutningsprosesser. Like viktig var de neste elementene:

- Analyse av teorien om konsosiert demokrati eller konsensusdemokratiet
- Erfaringer med konstitusjonelt demokrati
- Demokrati og nasjonalisme / andre ideologier
- Sosiohistoriske forutsetninger for demokrati
- Demokratisering som strategi

Her skal det bare kort kommenteres det første og det siste av disse elementene.

Teorien om demokrati som samstemmighet stammer fra den nederlandske statsviteren Arend Lijphart, som har anvendt den på

etnisk segmenterte samfunn (for eksempel Sør Afrika) og sitt eget sterkt oppsplittede samfunn Nederland. Hovedpoenget er at den britiske modell, der flertallet tar alt og relegerer opposisjonen til noe nær maktesløshet mellom valgene, er en modell som ikke er anvendelig i de fleste andre samfunn enn det britiske. Samstemmighetsdemokrati innebærer sterke mindretallsgarantier, sier Lijphart: gjerne koalisjonsregjeringer, garantier for kulturell autonomi, desentralisering, minoritetsveto mot vedtak som oppleves som identitetstruende.² Denne tradisjonen er blitt en klassiker innen demokrati-teorien, og det viste seg at de fleste eks-jugoslaver, i den grad de hadde ideer om demokrati, mente det dreide seg om flertallsstyre med stor fare for overgrep mot mindretallet. Derfor er undervisning og analyse av Lijpharts tenkning så avgjørende for å overbevise folk fra etnisk oppdelte samfunn om at det gis politiske systemer som gir både styringsdyktighet og mindretallsrespekt. Hans modell gir løfter om stor grad av desentralisering og respekt for kulturelle og religiøse minoriteter.

Det som særlig vakte interesse - på grensen til begeistring - i kurset, var forelesninger i Samuel P. Huntingtons teorier om demokratisering.³ Huntington ber sine lesere sette seg i rollen som demokratiserer av tidligere autoritære politiske systemer. Han har særlig Latin-Amerika i tankene, kanskje særlig Argentina og Chile under Alfonsin og Frei d.y. Hovedproblemet der var jo kontroll med de militære og oppgjør med krigsforbrytelser og menneskerettighetsovergrep. Utdringer og dilemmaer som demokratiet står overfor, er: hvilke allianser skal bygges, hvilke saker presses, hvilke mobiliseringsstrategier følges, i hvor stor grad skal forbrytelser forfølges juridisk etc. Det var åpenbart at mange eks-jugoslaver - de fleste tilhørte jo den demokratiske leir - mente dette var nyttig tenkning i deres situasjon. Studiet av overgangen til demokrati er blitt et sen-

2 Se Bernt Hagtvet: "Demokrati - en styreform for temperamenter på lavbluss- En samtale med Arend Lijphart", *Samtiden* 4/1994, s. 42-54.

3 Se Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in late 20th Century* (Norman, Okla./London: Oklahoma University Press, 1991) for en bred gjennomgang.

tralt statsvitenskapelig felt - det var helt åpenbart at det innbød til gjenkjennelse blant deltakerne.

Slutning

Hardt akademisk arbeid og innforlivelse i intellektuelle tradisjoner (hvilket innebærer respekt for andre og evne til å fremstille motpartens argumentasjon) kan virke som motgift mot fanatisme. Jeg tror ikke akademiske studier nødvendigvis gjør folk til liberale konstitusjonalister, men man kan jo ha et håp om å plante et og annet frø.

* * *

Bernt Hagtvet er professor i Statsvitenskap ved Universitetet i Oslo, og har en lang liste publikasjoner bak seg. Han var medlem av styringsgruppen for Nansenskolens dialogprosjekt i mange år, og har vært en viktig bidragsyter til demokratiundervisning i de første årene. Hagtvet er også nestleder i Nansenskolens styre. Artikkelen er gjengitt fra Nansenskolens skriftserie i 1996.

FORSONING I NANSEN DIALOGNETTVERKET'S NYE ÅND

Ingrid Vik

Vi blir ofte bedt om å forklare hva vi jobber med i Nansen Dialognettverket. Og så følger vanligvis de vanskelige oppfølgingsspørsmålene: "Hva bidrar dere til i praksis? Hva har dere egentlig oppnådd i disse årene?"

Ser man på den generelle utviklingstrenden på Vest-Balkan, er det kanskje ikke så rart at man spør. Landene på Vest-Balkan er fremdeles preget av etniske konflikter og negative utviklingstrekk. Samtidig er det åpenbart at vi ikke kan holdes ansvarlig for den interetniske utviklingen på Balkan, verken på regionalt, nasjonalt eller på kommunalt nivå. Til det er vi for små. Som en resultatorientert organisasjon kan vi imidlertid stilles til ansvar i forhold til noen operasjonelle og konkrete resultater. Dette er målsetninger vi, i samarbeid med våre partnere, utvikler og definerer i våre strategiplaner og som danner grunnlaget for Utenriksdepartementets (UD)¹ støtte til Nansen Dialognettverket. Herved følger fortellingen om Nansen Dialognettverkets utvikling fra idealistiske amatører til profesjonelle bidragsyttere i forsoningsprosesser på Balkan.

¹ Utenriksdepartementet har gjennom alle disse årene bidratt med finansiell og politisk støtte til Nansen-nettverket.

Å endre kurs

Historien om Nansen Dialognettverkets utvikling kan i korthet beskrives som en organisatorisk kulturendring. Den er vi ikke alene om, for i hele fagmiljøet, både på giversiden og i organisasjonene, så vel som i forskning og akademia, har det de siste årene pågått diskusjoner om hvordan vi positivt kan påvirke samfunn i og etter konflikt. Dette har sammenheng med en allmenn erkjennelse om at det internasjonale samfunn i liten grad har klart å bidra til reell forsoning og varig stabilitet etter voldelige konflikter, verken på Vest-Balkan eller i en rekke andre områder i verden. Nansen Dialognettverket, i likhet med de fleste andre aktører på Balkan, startet opp med de beste intensjoner og mye energisk entusiasme da de første Nansen Dialogsentrene ble etablert i 1999/2000. I etterpåklokskapens skarpe lys må vi erkjenne at i de første årene var aktivitetene preget av manglende praktisk erfaring og uten en tilstrekkelig gjennomtenkt strategi. Nettverket har imidlertid klart å internalisere gode og mindre gode erfaringer og gjennom dette utviklet ambisjoner og klarere målsetninger for dialogarbeidet. Gjennom de siste årene har nettverket også fått langt tydeligere krav fra giver (UD) med hensyn til faglig fokus og måloppnåelse. Resultatet er at Nansen Dialogsentrene jobber på en annen og mer strategisk gjennomtenkt måte enn før.

Strategiske løsninger

Denne prosessen har på mange måter tatt utgangspunkt i det som var grunnlaget for etableringen av nettverket fra starten av: Internettisk dialog. Over tid hadde Nansen Dialogsentrene utviklet seg i ulike retninger, men ideen om dialog som verktøy for forsoning og utvikling av samfunnene på Vest-Balkan lå fast. Enkelt sagt ønsker vi å bidra til stabilitet og samfunnsutvikling ved å gjenoppbygge eller styrke dialog mellom mennesker som har vært, eller fremdeles er, i konflikt. Det omfatter både noen metodologiske prinsipper for dialog, men også et perspektiv på konfliktløsning: Vi tror at uten et

minimum av tillit mellom etniske grupper, men også mellom folk og politiske ledere, er det vanskelig å bygge opp et samfunn med sterke demokratiske institusjoner og en bærekraftig økonomi. I de fleste av landene ser vi at manglende tillit på alle nivåer bidrar til å svekke utviklingen av sentrale og lokale institusjoner, og det er fortsatt langt mellom internasjonale eller lokale kapitaleiere som tør å investere økonomisk i landene på Vest-Balkan. Resultatet er dårlig økonomisk utvikling, høy arbeidsledighet og sosial nød, som igjen gir ammunisjon til nasjonalistiske politikere og udemokratiske krefter. Kort sagt setter vi inter-etniske relasjoner i sammenheng med manglende utvikling. Derfor er Nansen Dialognettverket engasjert i dialogarbeid som har som målsetning å styrke tillit mellom etniske grupper og på den måten skape grunnlag for forsoning på Vest-Balkan. I vår søken etter gode strategiske målsetninger har vi forsøkt å definere forsoning i forhold til et operasjonelt og konkret mål: *Når mennesker etter konflikt klarer å løse felles utfordringer uten å ta etniske hensyn.*

Å definere et mål

Grunnlaget for en god strategi er lokalkunnskap og forståelse for sammenhengen mellom politikk, samfunnsutvikling og inter-etniske relasjoner. Men vi trenger også en bevisst og systematisk holdning til erfaringer, slik at disse blir tatt hensyn til når vi utvikler nye prosjektideer. Det som har vist seg nyttig ett sted, kan også vise seg å gi mening i et annet område. Kreativitet og mot til å definere konkrete målsetninger er også viktige forutsetninger. Kreativitet fordi vi må skape gode og gjennomførbare ideer, og mot fordi våre dialogsentre

i mange tilfeller må definere mål som ofte anses som urealistiske og kontroversielle i samfunnene de arbeider i.²

Vi tar utgangspunkt i hvordan vi, innenfor våre rammer, kan bidra på beste vis. Da må vi finne fram til noen strategisk viktige problemstillinger som vi mener at vi kan gjøre noe med. Ett eksempel er at etter krigene har skolene på Balkan blitt sentrale institusjoner for nasjonsbygging med fokusering på etnisk og språklig tilhørighet. I store deler av regionen foregår undervisningen i mono-etniske skoler/klasser, enten det er i atskilte bygninger eller i de såkalte "to skoler under ett tak".³ Hvis vi kan bidra til å endre praksis fra etnisk segregering til inkluderende multi-etniske skoler på Vest-Balkan, er det eksempler på god og relevant ressursbruk. Målet om å integrere skoler er en konkret målsetning, men eksemplet kan også brukes for å illustrere hvordan et Nansen Dialogsenter jobber for å nå sine mål:

Nansen Dialogsenteret i Skopje (NDC Skopje) i Makedonia har engasjert seg i en kommune med store etniske utfordringer og ikke minst en destruktiv konflikt mellom makedonske og albanske elever, lærere og foreldre ved den største grunnskolen. Konflikten har ført til at de makedonske barna er tatt ut av skolen og blir kjørt til separate skoler i ulike landsbyer i kommunen. Både nasjonale myndigheter og representanter for det internasjonale samfunn har besøkt kommunen flere ganger for å løse konflikten, dog uten suksess. Med høyt mediefokus og mye støy ble skolekonflikten på mange måter et symbol på inter-etnisk konflikt og utviklingen mot et etnisk delt Makedonia, og den har satt negativt lys på debatten om etnisk delte skoler.

2 For å sikre en systematisk tilnærming til dette har vi jobbet mye med å etablere et monitorerings- og evalueringssystem for nettverket. Dette er ment som et verktøy, både for strategi- og planleggingsarbeid, og ikke minst for å vurdere og dokumentere resultater i forhold til de målsettinger vi har satt oss. Hensikten er ikke å lage overveldende og kompliserte systemer, tvert imot er målet å gjøre dem praktiske og anvendbare. I beste fall vil dette bidra til at vi blir enda flinkere til å systematisere erfaringer, og dermed også evne å justere kursen underveis når det er nødvendig.

3 Skoler hvor barna går i atskilte klasser, med separate ute-områder og klasserom, eller hvor barna bruker skolen til forskjellige tider på dagen.

NDC Skopje begynte sine feltbesøk i kommunen i 2004. De første undersøkelsene og kontaktene med skolen og de lokale landsbylederne ga grunnlag for en viss optimisme med tanke på å bidra til å bygge broer mellom etniske grupper i kommunen. Videre konsultasjoner og gjentatte feltbesøk styrket kontoret i sin vurdering, og det ble derfor besluttet at man skulle gå videre i planleggingen av aktiviteter. Dialogsenterets ansatte har deltatt på utallige møter med landsbyledere, kommunestyrerepresentanter og ordfører, men også med lærere, foreldre og elever. Sakte, men sikkert, har NDC Skopje beredt grunnen for konkrete dialogmøter mellom partene. Dette er et møysommelig, tidkrevende og viktig arbeid som må forankres både blant foreldre, lærere og lokale myndigheter. Derfor har man valgt en bred tilnærming til kommunen med aktiviteter rettet mot alle grupper, så vel som kommunens administrasjon og ordfører. Målet er at folk skal forstå at en fattig kommune i Makedonia verken har økonomi eller menneskelige ressurser til å drive kvalitativ og god undervisning i parallelle etniske skoler. Ideen er basert på en grunnleggende forståelse om at en gradvis utvikling av etnisk segregerte skoler vil vanskeliggjøre utviklingen av et integrert og velfungerende samfunn i Makedonia.

På lengre sikt har NDC Skopje også satt seg som mål å styrke de inter-etniske forholdene i kommuneadministrasjonen for å bidra til en mer velfungerende organisasjon. NDC Skopje er ett av flere Nansen Dialogsentre som har utviklet strategier for å styrke inter-etniske relasjoner i kommunale strukturer. Denne tilnærmingen fører seg også inn i en bredere erkjennelse av behovet for å styrke lokale institusjoner parallelt med oppbyggingen av de nasjonale strukturene.⁴ Ved å jobbe målrettet med lokale institusjoner, ønsker vi å bidra til å endre politikk og prioriteringer i kommunene. Inter-etnisk dialog i en kommune handler nemlig om praktiske forhold – samarbeid om vann og strøm, om skole og sosiale forhold, så vel som toleranse, allmenn sikkerhet og trygghet.

⁴ Se for eksempel IDEA: Democracy and Peacebuilding at the local level: Lessons Learned. A report of the Programme in Democracy and Conflict Management.

Strategisk partnerskap i kommunene

Valg av kommuner skjer på grunnlag av en analyse av de inter-etniske forholdene i områdene hvor Nansen Dialogsentrene jobber. En slik tilstandsanalyse inkluderer den politiske utviklingen på lokalt og regionalt nivå, men også holdninger i det sivile samfunn. Sentrene foretar vurderinger av hvor de mener deres arbeid vil gjøre mest nytte, og hvor behovene er størst. Vi har også erfart at det er viktig å velge områder hvor andre relevante samarbeidspartnere er til stede, slik at vi kan trekke på deres erfaringer, kontakter og konkrete prosjektarbeid. Strategisk partnerskap med lokale og internasjonale organisasjoner med ulike faglige tilnærminger har dermed gitt oss nye muligheter for å gjennomføre mer ambisiøse ideer. I dag jobber vi blant annet med å styrke dialogen mellom serbere og albanere i tre kommuner i Kosovo. Dette er kommuner som det norske UD har prioritert som sentrale områder for deres prosjektstøtte, hvor det lokale Nansen Dialogsentret jobber i partnerskap med blant annet Kirkens Nødhjelp. Det betyr at vi kan få til en bredere innsats der dialog og konkret prosjektbistand koordineres for å styrke samhandlingen i den enkelte kommune til beste for menneskene som bor der.

I 2005 begynte vi gjennomføringen av et interessant samarbeidsprosjekt i Sør-Serbia. Sør-Serbia er preget av dårlige inter-etniske relasjoner, i hovedsak mellom etniske albanere og serbere. Derfor har Nansen Dialogsenteret i Serbia vært involvert i dialogaktiviteter i Sør-Serbia i flere år, og har gjennom lang tids nærvær og engasjement bygget opp tillit blant albanske og serbiske politiske partier og kommuneadministrasjonene i byene Bujanovac og Presevo. Gjennom Nansen Dialognettverkets aktiviteter på Nansenskolen er det også blitt etablert god og personlig kontakt mellom ansatte i Lillehammer kommune og politikere fra Sør-Serbia. I januar 2005

reiste en delegasjon fra Lillehammer kommune til Bujanovac og Presevo for å gjennomføre intervjuer med personell og politikere i de respektive kommunene. Resultatet av undersøkelsene var en minimalkonklusjon med en rekke praktiske anbefalinger med henblikk på reform i kommuneadministrasjonene⁵. Anbefalingene fra studien ble presentert i Bujanovac og Presevo kommune sommeren 2005, og Lillehammer kommune meddelte også at de ønsker å bistå kommunene dersom disse ønsker å gjennomføre noen av anbefalingene. Vi håper at dette kan være starten på et reformprosjekt som kan bidra til at albanske og serbiske kommuneledere klarer å løse felles utfordringer til beste for kommunens brukere. Og lykkes vi, håper vi å ta med oss erfaringene fra Sør-Serbia til våre kommunale partnere i andre deler av regionen. En viktig læring fra denne prosessen er behovet for å bygge opp personlige relasjoner og tillit mellom partene. Dette har i høy grad vært til stede i møtene mellom den norske og de sør-serbiske kommunene, og har bidratt til et sterkt engasjement på begge sider for et videre samarbeid. Uten tilstrekkelig tillit ville heller ikke Lillehammer kommune kunne ha gitt så klare og tydelige anbefalinger i forhold til mange meget sensitive spørsmål.

Forsoning må bygges på alle nivåer

Vi bygger ikke hus eller annen infrastruktur. Tvert i mot jobber vi med det som er inne i hodene på folk og som preger handlinger og politikk i hverdagen. Å jobbe med utdanningsinstitusjoner og kommuneadministrasjoner kan gi oss innflytelse og muligheter til å bidra til positive endringer i de lokalsamfunnene vi har valgt å jobbe med. Samtidig erkjenner vi at de inter-etniske relasjonene i det makedonske storsamfunnet ikke røkkes ved at noen hundre makedonske barn reintegreres med de albanske barna i en kommune.

5 Involvert i arbeidet var International Management Group (organisasjon som bistår bistandsorganisasjoner og givere i gjennomføring og monitorering av prosjekter), Nansennettverket, lokale jurister med spesialkunnskap om den nye serbiske kommunelovgivningen og altså Lillehammer kommune.

Vi erkjenner også at i det store bildet er det mange andre innflytelsesrike aktører som spiller viktige roller. Men samtidig foregår det i alle samfunn en vekselvirkning mellom lokale og sentrale nivåer. Hvis våre Nansen Dialogsentre lykkes i å reformere skolen eller samarbeidsklimaet i én kommune, kan de kanskje utvikle en modell for samarbeid som andre kan ta med seg inn i andre kommuner. Og kanskje kan en suksess på lokalt nivå også vise vei for nasjonale myndigheter.

Strategisk viktige, om enn små organisasjoner som Nansen Dialognettverket kan aldri lykkes alene. Vi er avhengig av å samarbeide med andre organisasjoner i det sivile samfunn, men enda viktigere er at det internasjonale og nasjonale krefter arbeider mot et felles mål.

Motkreftene er åpenbare og ofte mektigere enn våre organisasjoner. For å lykkes må den samlede innsatsen for forsoning favne bredt og dypt på en og samme tid, den krever lang tids aktivt engasjement, uendelig tålmodighet og urokkelig tro på framtiden, til tross for mange og ofte overveldende tegn på det motsatte.

* * *

Ingrid Vik er leder for Nansen Dialog-nettverket og har vært ansatt siden 2004. Hun er religionshistoriker og har jobbet med problemstillinger på Balkan både som forsker og som forvalter i UD. I den forbindelse har hun oppholdt seg mye på Balkan og har god kjennskap til de politiske forholdene i regionen.

MELLOM ER OG BURDE VÆRE

Inge Eidsvåg

*"Since wars begin in the minds of men,
it is in the minds of men that peace must be constructed."*

Fra UNESCOs konstitusjon, 1948

Jeg har de siste årene arbeidet mye med lærere fra Balkan. Vårt blikk har vært rettet spesielt mot skolens oppgaver, lærerens rolle og undervisningen om historie og religion i multi-etniske samfunn. Mitt bidrag i denne artikkelen blir noen refleksjoner om danning og undervisning, om rommet mellom er og burde være.

Å fødes til å bli

Hver eneste dag ankommer ca. 204 000 nye mennesker verden. Uten språk, uten kultur, uten moral. I løpet av noen få år skal de dannes for en dag å overta etter oss. Som foreldre, lærere, bønder, politikere, offiserer. Krig eller fred i 2050 avgjøres i dag. I verdens familier og i verdens klasserom.

Andre levende vesener fødes til det de *er*. De er programmerte på forhånd, og hvis de får lys og næring, vil de stort sett utvikle seg slik genene har bestemt. En kålplante blir en kål, et lam blir en sau.

Mennesker fødes til å *bli*. Det er andre mennesker som må prege oss med sin menneskelighet for at vi skal bli mennesker. Dyr vokser, mennesker dannes. "Han spiller piano som det naturligste i verden," sier vi, når vi hører Leiv Ove Andsnes i aksjon. Tro meg: det finnes ikke noe mer "unaturlig" enn å spille slik Leiv Ove Andsnes gjør. Slik spiller man etter årelang øvelse. Hans kunst er kultur - ikke natur, selv om talentet selvfølgelig også spiller en rolle.

I samme øyeblikk som barnet kommer til verden, blir det innskrevet i livets skole. Den siste levedag er også den siste skoledag. Den ungarske komponisten Zoltán Kodály (1882-1967) ble en gang spurt om når barnets musikalske utvikling begynte. ”Ni måneder før fødselen,” svarte han, men tilføyde så: ”Nei, forresten, den begynner ni måneder før morens fødsel.”

Å være menneske betyr å være i et fellesskap med alle mennesker til alle tider, et fellesskap som skiller oss fra dyrene: Vi har språk og symboler, vi har fornuft, vi har evnen til å erindre, til å forestille oss framtid, bevissthet om døden, sans for humor, osv. Alt dette gjør oss til mennesker. Alt dette gjør at vi ligner hverandre, uansett forskjeller. Ingen etnisk eller religiøs gruppe, ingen økonomisk overklasse, ingen politisk elite kan gjøre krav på disse egenskapene som eksklusivt sine. Våre samfunns mest grunnleggende verdier er allmenne nok til at vi uten å nøle kan overføre dem fra en generasjon til neste.

Dannelsen av barn og unge er aldri nøytral. Noe velges ut til fordel for noe annet; noe framheves og roses, noe annet kritiseres. Verdier og holdninger dannes i møte med verdier og holdninger, aldri i et nøytralt rom der alt er like gyldig. Oppdragelse og undervisning er prinsipielt uforenelig med likegyldighet.

Paradokset i enhver form for dannelselse er at det ansvarlige barn skapes på basis av valg som er truffet av andre, og som barnet selv ennå ikke kan ta ansvar for. Oppdragelse til frihet skjer gjennom ufrihet. Innøving av selvkontroll begynner med foreldrenes kontroll. Sakte, men sikkert omdannes foreldrenes krav til barnet – til barnets krav til seg selv. Det ligner hva det etterligner. Eller som C. S. Lewis (1898-1963) et sted skriver: ”Mennesker må oppdras i overensstemmelse med moralske institusjoner allerede før de er i stand til rasjonelt å diskutere dem. Ellers vil mennesket korrumpes før diskusjonen begynner.”¹

Barnet kan ikke oppfinne sine egne verdier etter forgodtbefinnende og sette dem sammen som et moralsk Lego-sett. Det ville være

1 C. S. Lewis: *The Abolition of Man*. Oxford, 1943.

som å fortøye et skip til sin egen mast. Det kan virke solid ved første øyekast, men holder ikke når det begynner å blåse.

Barn er ikke plastiske materialer som læreren kan forme etter sine uttenkte mønstre. De er heller ikke frø som har plantelivet innskrevet i sine genetiske koder, og som bare krever fri vokster. Barn befinner seg i det rommet der *både* påvirkning og fri vokster skjer.²

Så selvmotsigende det enn kan høres: Gjennom lærerens undervisning skal barnet lære å frigjøre seg fra undervisningen. Gjennom påvirkning skal skolen danne mennesker, som ikke lar seg styre av påvirkning. Den pedagogiske autoritet er den eneste autoritet som har som mål å gjøre seg selv overflødig.

Kunnskap – holdning - handling

Hvordan undervise om kontroversielle spørsmål i skolen? Det er her de største utfordringene ligger. I sin Reith-forelesning i 1990³ sa den britiske filosofen Jonathan Sacks at mennesker i moderne demokratiske samfunn har to ”språk” når de kommer med utsagn om verdier: et *første* språk når de snakker om verdier som springer ut av deres egne familiære, religiøse og kulturelle tradisjoner – og et *annet* språk når de snakker om offentlige eller felles verdier.⁴

Sacks mener at de *felles* verdiene er fundamentale og bør være bindende for alle mennesker: demokrati, menneskerettigheter, nasjonal og internasjonal lov, ærlighet, sannferdighet, hensynsfullhet, hjelpsomhet, osv. Disse verdiene er ”limet” som holdet samfunnet sammen. De er varige og kan ikke relativiseres, mener han.

2 Jfr. Hans Skjervheims essay ”Eit grunnproblem i pedagogisk filosofi” (1965). Står i artikkelsamlingen *Deltakar og tilskodar og andre essays*. Oslo, 1976.

3 John Beck/Mary Earl: *Key Issues in Secondary Education*. London, 2000.

4 Den amerikanske pedagogen Kenneth Strike bruker nesten samme terminologi i boka *Ethics for professionals in education*, New York, 1993. Han snakker om to slags ”moraliske språk”. Det ene kaller han ”det primære moraliske språk”. Det bestemmes av vår kulturelle, religiøse og sosiale bakgrunn. Det andre kaller Strike for ”offentlig tale”. Det er det moraliske språk vi bruker når vi snakker om felles tema og spørsmål i samfunnet, der vi ofte er uenige. Barn må lære begge disse språkene.

De *private* verdiene er de vi bygger våre liv på, verdier som har med livssyn, kultursyn, politiske overbevisninger eller individuelle valg å gjøre. Disse verdiene er ofte kontroversielle og kan ikke forutsettes å gjelde alle.

Hvor grensen går mellom ”felles” og ”private” verdier, er selvfølgelig ikke fastsatt en gang for alle, men må være gjenstand for diskusjon. Her er det *tenkemåten* som er viktigst.

Det er lett å bli enige om generelle verdier, for eksempel *respekten for liv*. Men straks vi begynner å diskutere hva dette betyr i praksis, oppstår uenighet - både om dødsstraff, pasifisme, abort og eutanasi.

Alle skoler er på trygg grunn når de påvirker elevene om våre felles verdier, selv om vi også der skal trå forsiktig.

Enda vanskeligere er det når vi kommer til de verdiene som ikke forutsettes felles, for eksempel slike som har med religionenes sannhet, partipolitikk, deler av seksualetikken, osv. å gjøre. Her mener jeg at lærerne i offentlige skoler ikke har noe mandat til å påvirke elevene i noen bestemt retning. Deres oppgave er å hjelpe elevene til å se og forstå sine egne og andres verdier, kritisk tenke gjennom dem og begrunne dem i en åpen dialog.

Skolens oppgave er ikke å skape lydige elever, men elever som er i stand til å fatte moralske valg ut fra en dyp overbevisning som er blitt deres egen, som de holder for sann, og som de både vil og kan begrunne i en samtale med andre. Noen ganger kan det komme i konflikt både med et lands religion og lover - og med skolens verdier.

Holdninger handler om kunnskap, følelser og motivasjon. På ulike måter forsøker vi å øve elevene i å tenke over hvilke konsekvenser våre handlinger får. Hvis det jeg nå er i ferd med å gjøre skader andre, bør jeg da gjøre det? Hvordan ville jeg ha reagert, hvis jeg var i de andres sko? Og hva om alle gjorde som jeg?

Det har i mange år vært en yndet idrett å diskutere om skolen skal formidle *kunnskaper* eller *holdninger*. Som om det er noen motsetning. For å kunne lære å lese, skrive og regne må eleven også lære grundighet, utholdenhet, orden, ærlighet, flid, selvkritikk. For

å kunne fostre elever med et demokratisk sinnelag må de også lære noe om hva demokrati faktisk er. Kunnskaper læres aldri i et moralsk vakuum, og moralske holdninger fordrer kunnskaper. Det finnes derfor ingen oppdragelse uten undervisning – og ingen undervisning uten oppdragelse.

Men gode kunnskaper er ikke nok. Vi må ikke et øyeblikk tro at de som planla og gjennomførte Holocaust var intellektuelle undermålere med dårlig utdanning. Av de 15 personene som satt rundt bordet på Wannsee-konferansen den 20. januar 1942, der beslutningen om ”den endelige løsning” på jødespørsmålet ble fattet, hadde 8 doktorgrad. Gasskamrene ble bygd av dyktige ingeniører, barn ble gasset i hjel av velutdannede leger, spedbarn ble drept av erfarne sykepleiersker. Det var ikke kunskapene det var noe i veien med. Det var holdningene og verdiene som var så gale.

Dannelsen av selvstendige mennesker forutsetter en innføring i et bredt spekter av tenkemåter, ideologier, religioner og livssyn. Elevene må lære å tolke, forstå og håndtere moralske problemer. Og undervisningen må ikke isoleres fra elevenes egne liv. Moralske spørsmål bør diskuteres når de dukker opp, som *virkelige* spørsmål.

Barn som deltar i utformingen av skolens regler, vil både forstå reglene bedre – og antakelig være mer villig til å etterleve dem. Det utvikles en følelse av fellesskap og solidaritet mellom elever og lærere. Alle kjenner et personlig ansvar for det de har vært med på å skape.

Samtidig som vi gjennom undervisningen fører de unge inn i tradisjonen, skal vi også gi dem redskaper for å kunne bryte med tradisjonen. Dannelse innebærer at en ikke avfinner seg med å være formatert - verken av genene, tradisjonen eller samfunnskraftene. Kunnskap skal også kunne være et våpen - både mot vanen og mot den skjebnen vi synes å være født inn i.

Bruk og misbruk av historien

I august 2000 var 1800 historikere fra 80 land samlet i Oslo for å belyse og drøfte følgende tema: ”Bruk og misbruk av historien og his-

torikerens ansvar.” Bakgrunnen var borgerkrigen i det tidligere Jugoslavia, der kampen om historien var blitt en kamp på liv og død.

Innledningsforedraget ble holdt av den kjente britiske historikeren Eric Hobsbawm. Han har i mange år vært opptatt av historikerens ansvar for krig og fred og sa bl.a.: ”Bak enhver nasjonalistisk bevegelse står alltid en middelmådig historiker.”

Under borgerkrigen hadde nasjonalistiske historiefortellinger infisert barnas sinn og omskapt tidligere naboer og venner til blodtørstige fiender. For å få det til må sterke historier fortelles. Hatet mot naboer og venner må læres, og skolen ble en viktig læringsarena. Historien ble et dødelig våpen, og vi ble igjen minnet om den franske forfatteren Paul Valerys (1871-1945) ord: ”Historie er det farligste produkt som intellektets kjemi noen gang har frembrakt, fordi det etterlater nasjoner bitre, arrogante og forfengelige.”

Etter en borgerkrig blir historiefaget ofte det viktigste i skolen. Historielæreren blir pålagt et større ansvar enn andre lærere, fordi han i barnas sinn skaper mentale kart over fortida. Han er optikeren som utstyrer elevene med de brillene de ser fortida gjennom. Og vi kan bare se fortida i lys av nåtida – og nåtida i lys av fortida. Slik kan historieundervisningen bli en ond spiral av misoppfatninger, ensidighet, anklager, fiendebilder, uforsonlighet, hat og vold. Eller den kan bli en god spiral av forståelse, mangesidighet, innrømmelser, ydmykhet, forsoning.

Vi mennesker ser ut til å være slik skrudd sammen at vi er og forblir historiske vesener. Vi er nysgjerrige etter å få vite om det som skjedde i går – og dagen før i går. ”Fortell om da jeg var liten,” sier barnet og kryper opp i foreldrenes armkrok. ”Erkjenn deg selv,” sto det hugget i stein på Apollon-tempelet i Delfi. ”Jeg må vite hvem jeg er!” skrek Ødipus.

Dikteren Gabriel Garcia Márquez åpner sin selvbiografi *Leve, for å fortelle* (2002) med disse ordene: ”Et liv er ikke det som har hendt med et menneske, men hva en husker og hvordan en husker det.” Så begynner han å fortelle.

Dess eldre jeg blir, dess mer overbevist blir jeg om at våre liv er fortellinger. Fortellinger som former, fastholder og fortolker de er-

faringene vi gjør. Når vi forteller, husker og gjenopplever vi. Ikke slik det var ”i virkeligheten”, men slik vi forteller det. For der livet er kaotisk og usammenhengende, er *fortellingen* om livet strukturert og meningsfull. På vår vandring gjennom årene reviderer vi våre livshistorier ut fra stadig nye erfaringer, og erfaringene farges igjen av fortellingene. En stadig vekselvirkning.

Slik er det også med grupper av mennesker. Da koloniene frigjorde seg på 1960-tallet, var det å skrive sin egen historie noe av det første de gikk i gang med. Den egentlige og sanne historien om Zimbabwe, ikke den om Rhodesia som de hvite kolonistene hadde skrevet. Slik også med arbeiderne, kvinnene, samene, innvandrerne – de ville selv fortelle hvem de var, selv definere sin plass i historien. Den franske filosofen og forfatteren Simone de Beauvoir (1908-86) har i sine banebrytende bøker vist hvordan kvinnen gjennom historien har vært *den andre*, et objekt for mannens (subjektets) definisjon, makt og begjær. Hennes og andre kvinners frigjøringsprosjekt handler om å ta tilbake definisjonsmakten over seg selv. Kvinnen må bli anerkjent for den hun selv ønsker å være.

De store grunnfortellingene er kretsløpet mellom alle mennesker til alle tider. Alle kulturer har slike fortellinger. Om hvordan verden ble til, hvordan menneskene ble skapt, hvordan ondskapen kom inn i verden, hva som er meningen med livet - og hva som kommer etter det. ”I begynnelsen skapte Gud himmelen og jorden. Jorden var øde og tom, og mørke lå over havdypet.” Eller: ”Kringla heimsins - den runde jordskiven - som menneskene bor på, er mye innskåret av havet, store bukter går fra uthavet inn i landet.” (Snorre Sturlason) Eller: ”Det var en gang....” Eller juleevangeliets ”Og det skjedde i de dager ...”, som Pär Lagerkvist har kalt det vakreste, tetteste og knappeste som er skrevet.

Der historie er blitt skrevet, er historien også blitt brukt - og misbrukt. Til å begrunne rettigheter til jord, elver, fiskevann, kongetitler, religionsfrihet. Til å begrunne privilegier – eller til å avskaffe dem. Til å begrunne opprør og nasjonal selvstendighet – eller til å fastholde status quo. Det var derfor ingen tilfeldighet at historie som skolefag kom inn for fullt på 1800-tallet i Europa og ble satt i

nasjonsbyggingens tjeneste. Slik også i Norge. Elevene måtte lære å elske sitt fedreland. De skulle forstå seg selv som en del av ”det store vi kalder fædrelandet”, og lærerne skulle formidle fortellingene om dette fedrelandet med ”eld i hugen”.

Det blir derfor viktig å stille spørsmål om *hvem* som skriver historien – og for hvilket *formål*. Hva er tatt med og hva er utelatt? Hvem er helter og hvem er skurker? (Hvor mange fredshelter er tatt med i forhold til krigsheltene?) Har historiebøkene noe annet formål enn å øke vår innsikt om og forståelse av fortida? Ligger det en skjult agenda bak de fortellingene som er valgt ut, bak ordene og bildene som er brukt, bak den grunnholdning læreren legger for dagen?

Det er gammel visdom at den som kontrollerer fortida også lettere vil kunne erobre framtida. Det var budskapet i George Orwells (1903-50) skakende roman *1984*. Der ble historien omskrevet hver eneste dag, slik at den skulle passe med Partiets skiftende politikk. ”Hele historien var en palimpsest som ble renskrapt og så beskrevet igjen nøyaktig så ofte som det viste seg nødvendig.” Fortida hadde ingen selvstendig eksistens, men var en plastisk masse i Partiets manipulerende hender. Winston Smith sier et sted til Julia:

Forstår du ikke at hele fortiden fra og med i går faktisk er blitt avskaffet? Hvis den lever videre noe sted, er det i noen få solide ting med ingen ord på, som den glassbiten der. Allerede nå vet vi bokstavelig talt nesten ingen ting om Revolusjonen og årene før Revolusjonen. Alle dokumenter er blitt ødelagt eller forfalsket, alle bøker er blitt skrevet om, alle bilder malt om igjen, alle statuer og gater og bygninger har fått nye navn, alle datoer er blitt endret. Og denne prosessen fortsetter dag etter dag og minutt etter minutt. Historien har stanset. Det eneste som eksisterer, er en uendelig nåtid, og i den har Partiet alltid rett.

Alle lærere burde med jevne mellomrom lese *1984*. Om ikke annet så for å minne oss selv om hvor viktig virkelighetsbeskrivelsen og definisjonsmakten i et samfunn er.

Etter å ha drøftet slike generelle spørsmål om historieskrivning og historieundervisning, våger vi å nærme oss Balkan: Hvordan er tilblivelsen av Jugoslavia i 1918 beskrevet i lærebøkene? Hvordan er

samarbeidet med og motstanden mot Tyskland under 2. verdenskrig framstilt? Hvordan er oppløsningen av Jugoslavia i 1991 og krigene 1991-95 vurdert? Osv.

Under disse samtalene er det alltid en eller annen som sier: Men skal ikke historielæreren undervise om fakta? Slik matematikklæreren og geografilæreren gjør? Fakta taler jo for seg selv, sier de.

Nei, svarer jeg. Fakta taler aldri for seg selv. Fakta taler bare når historikeren kaller på dem og lar dem tale. Fakta er som svømmende fisk i et stort hav. Hvilke fisk historikeren fanger avhenger av fiskeplass og fiskeutstyr. Eller rettere sagt: av hvilke *spørsmål* historikeren stiller. Som igjen avhenger av historikerens liv, hennes alder, bakgrunn og interesser. Historikeren er derfor herre over fakta, ikke deres slave. Hun velger og fortolker, forminsker og forstørker, fargelegger i et språk. Derfor blir all historie i en viss forstand samtidshistorie. Fordi historikeren er samtidig.

Men hva med *Sannheten*? Betyr dette at sannhetsbegrepet er verdiløst og må skrotes? Er min sannhet er like god som din? Er alt relativt? Nei. Tenk deg at du en kveld blir arrestert og kastet på glattcelle, mistenkt for ran. Du vet at du er uskyldig, men du vet også at omstendighetene og vitneutsagnene ikke taler til din fordel. Da trekker du ikke på skuldrene og sier at politiets sannhet er like god som din. Du vet at du – og bare du – forteller sannheten, og bare den kan sette deg fri.

Jeg pleier å sammenligne historien med et høyt fjell. Du går rundt det og oppdager at fjellet framstår forskjellig alt etter hvor du ser det fra og hvordan lyset er. Fjellet er det samme. Det at fjellet ser forskjellig ut betyr ikke at det ikke har noen form. Det betyr at du ser det på en sannere måte enn om du bare så det fra ett sted.

Fortida kan aldri beskrives helt og fullt i all dens mangfold. Vi forsøker å gripe og begripe den ved hjelp av biter og brokker, tekstfragmenter, spor av levd liv. Vi ser stykkevis og delt. Vår framstilling av historien blir en rekonstruksjon av noe som for alltid er tapt. Vi kan derfor aldri skrive historien ”wie es eigentlich gewesen” (Ranke). En historiker bør derfor aldri hogge sine fortellinger i granitt. Det his-

torikeren skriver må alltid kunne viskes ut og skrives på nytt igjen. Av stadig nye generasjoner av historikere.

Seks bud for historielærere

Hva blir viktigst for en god historielærer å være seg bevisst? spør noen. Lærere (også på Balkan) liker å få stoffet i oversiktelige punkter, og jeg gir dem disse:

1. *Bruk alle relevante kilder.* Skjul ikke viktige kilder for å få historien til å passe inn i dine ruter og rubrikker. Historiske kilder er ofte ufullstendige, usammenhengende, motsetningsfylte. Det gjør historiefaget så spennende. Og så vanskelig.
2. *Vær kritisk til tekster, filmer, osv.* Ordet kritisk kommer fra det greske ordet *kritein*, som betyr å *skjelne*. Det er viktig i all akademisk virksomhet. Å skjelne mellom primær- og sekundærkilder, mellom viktige og uviktige ting, grunnleggende og mer tilfeldige årsaker, kortsiktige og langsiktige konsekvenser, offer og gjerningsmann, osv. Å være kritisk er ikke noe negativt. Det er ikke ensbetydende med surmaget moralisme eller dømmesyke. Tvert imot, det viser årvåkenhet og dømmekraft.
3. *Presenter synspunkter som er forskjellige fra dine egne på en redelig og fullstendig måte.* Underviser du om marxismen, skal du forsvare marxismen. Underviser du om liberalismen, skal du forsvare liberalismen. Selvfølgelig skal også kritiske synspunkter framføres, men læreren skal ikke lære elevene å avskrive noe de ennå ikke er gitt noen mulighet til å ta stilling til. Det læreren skal gjøre er å skape lærelyst og gi redskaper. Så vil kritikken komme. Fra elevene. Men først må de skaffe seg kunnskaper om det de skal gjøre opprør mot.
4. *Historien gjentar seg aldri.* Den handler om det som hender bare en gang. På 1950-tallet utspant det seg en debatt mellom den britiske historikeren Arnold Toynbee (1889-1975) og den svenske statsviteren og redaktøren Herbert Tingsten (1896-1973) om hvorvidt man kan lære av historien. "Historien har eksempler

på alt og beviser derfor intet,” sa Thingsten. Det eneste man kan lære av historien er at man intet kan lære av den. Hendelser som vi tolker som historiske paralleller er aldri helt like, mente han. Lærdom fra historien kan like gjerne bringe oss på gale som på rette veier. Toynbee argumenterte derimot for den gamle devisen om at den som ikke lærer av historien, er dømt til å gjenta den. Det finnes utviklingstrekk og mønstre i fortida som gjentar seg, mente han. Ikke nøyaktig på samme måte i alle detaljer, men likevel slik at vi kan trekke noen allmenne sannheter ut av dem.

5. *Historiske hendelser er ikke unngåelige for de har funnet sted.* Historien må aldri framstilles som om det *måtte* gå slik det gjorde. At det blir det samme hva vi enn foretar oss. Gjennom undervisningen må vi vise at menneskene har hatt - og har! - valgmuligheter. Hvordan? Ved å vise alternative løsninger som var framme i tida, men som ikke vant fram. Ved å fortelle om dem som forsøkte å stanse krigene, ikke bare dem som utkjempet dem. Ved å gi stemmer til de tause og maktesløse. For når man formidler historien, bør den alltid følges av to tvillinger: en forestilling om det som *kunne ha skjedd* – og en drøm om det *ennå ikke realiserte*.
6. *Den fortidige virkeligheten kan aldri beskrives fyldestgjørende og en gang for alle.* Vi må derfor være oss bevisst at våre fortellinger om fortida er konstruksjoner, bilder, modeller. Blant historikerne vil det alltid være uenighet om problemstillinger, kilder, tolkninger og teorier. Dette er ikke en svakhet ved historiefaget. Det er historiefagets egenart. En virkelig god historiker har ingen personlig prestisje knyttet til sin egen framstilling, men blir intellektuelt stimulert av å bli overbevist av et bedre argument. Selvtilfredsheten viker for erkjennelsesgleden.

Den permanente dialog

Hvis jeg fikk ett ord til å beskrive det jeg oppfatter som det beste i europeisk kultur, måtte det bli: *den permanente dialog*. En dialog mellom den jødisk-kristne og den gresk-romerske kultur, mellom kristendom og islam, vitenskap og religion, fornuft og følelser, mellom tyskere og franskmenn, svensker og nordmenn. Denne dialogen forutsetter pluralitet og respekt for de mange stemmer.

Denne pluralismen er konstant truet. Vi trenger ikke å gå tilbake til 2.verdenskrig for å finne mennesker, partier og stater som mener å ha en gudgitt rett til å påtvinge andre sine verdier og politiske systemer, og som tror etnisk rensing er svaret på modernitetens utfordringer. Til denne gruppen hører middelmådige historikere, som ser seg selv som forvaltere av lukkede tekster. Som snakker om identitet som om det er noe som har et entydig og uforanderlig innhold. Som går i maktens tjeneste og slutter å stille kritiske spørsmål.

Vi begir oss inn i dialogen for selv å lære, forandres og vokse. Ikke for å tvinge eller lokke andre til å endre seg. Dialog handler ikke om enighet, men om forståelse. Vi oppdager noe sammen som ingen av oss visste før. Ikke dette, ikke slik. I det ligger en forpliktelse og et ansvar.

Historiefaget er ikke enetalens rom, men en møteplass der en aldri avsluttet samtale føres - mellom fortid og nåtid, kildene og historikeren, lærere og elever. Hvis vi greier å holde denne møteplassen åpen, kan tradisjonen bli en inspirator og en vekker, en motkultur og et korrektiv. Rommet bakover åpner seg og blir like stort, mangetydig og spennende som det geografiske rommet vi idag lever i.

Men undervisningen i skolen må også handle om *håp*. Håpet er en sinnets egenskap. Vi drømmer om ei framtid som er annerledes enn i dag.

Alt det som har beveget verden framover, begynte en gang som et håp. Da Martin Luther King jr., den 23. august 1963, holdt sin berømte tale foran 250 000 mennesker i Washington, sa han ikke: "Jeg har et problem." Han sa: "Jeg har en drøm. En drøm om at mine fire barn en dag kan bo i et land, der de ikke blir bedømt ut fra fargen

på huden, men av karakterens innhold.” Oscar Wilde snakket om at ”et verdenskart der det ikke fins et Utopia, fortjener ikke et eneste øyekast. Det har nemlig ikke med det landet, som alle mennesker ustanselig er på marsj mot. Og så snart de har nådd dit, legger de ut på nytt. På leting etter en enda bedre verden”.⁵

Håpet gir oss et valg. Vi kan lære av våre feil og handle annerledes neste gang. Vi er ikke dømt til å gjenta gårsdagens dumheter, men kan starte på ny frisk. Ikke som om ingenting har hendt, men som om alt likevel kan hende.

Hva er håpets fiender? Først og fremst kynisme, pessimisme og fatalisme. Man har bare forakt til overs for dem som går rundt og drømmer om at alt fra nå av skal bli annerledes: ”Jasså, så du tror *du* kan endre verden? Dette har vært prøvd før. Kom tilbake til virkeligheten. Vær realistisk.”

Når vi møter en slik håpløshet hos oss selv og våre elever, skal vi ta det alvorlig. Det signaliserer en apati som kan festne seg i sinnet og bli til en livsholdning. Men apati kan også være et utgangspunkt for å gjøre noe. Vi har ingen tid å miste. Hvis mange reiser seg, kan det bli til en uovervinnelig styrke. Kanskje sier vi som George Bernard Shaw: ”*Du ser verden slik den er, og spør: hvorfor? Jeg ser verden slik den burde være - og spør: hvorfor ikke?*”

Det er i spennet mellom *er* og *burde være* at vi skaper morgendagens samfunn. Det er også der skolens muligheter ligger.

5 Oscar Wilde: *The soul of the man under socialism*. London, 1894.

* * *

Inge Eidsvåg, Cand. Phil. med historie hovedfag, var rektor ved Nansenskolen fra 1986 til 1998. For tiden er han forfatter og lektor ved samme institusjon. Han tok initiativet til opprettelsen av dialogprosjektet i 1995, og han har undervist på dialogkurs både i Lillehammer og på Balkan. Hans tema har vært historie- og religionsundervisning samt lærerens rolle i multietniske skoler. Eidsvåg har også skrevet en rekke bøker, den siste heter "Den gode lærer i liv og diktning" (2005).

Litteratur

- Carr, E. H.: *What is history?* London, 1961.
 De Beauvoir, Simone: *Det annet kjønn*. Oslo, 1970.
 Lewis, C. S.: *The Abolition of Man*. Oxford, 1943.
 Márques, Gabriel Garcia: *Leve, for å fortelle*. Oslo, 2002.
 Orwell, George: *1984*. Oslo, 1975. (London, 1949)
 Skjervheim, Hans: *Delakar og tilskodar og andre essays*. Oslo, 1976.

THE NEW SCHOOL: A PROJECT FOR INTEGRATED SCHOOLING IN EASTERN CROATIA

Ivana Milas

Fourteen years after the war and seven years after the process of Peaceful reintegration of Eastern Croatia¹, this area is burdened by a difficult economic situation, a slow process of return of refugees and difficult life conditions for the population. There is a climate of distrust and blame, and the process of rebuilding relationships between the groups previously torn apart by war is slow. One of the consequences of the war is that these multiethnic communities have become ethnically segregated in most spheres of life. The ethnic gap is further deepened by a primary school education system that divides children into Croatian and Serbian classes.

Since 2001, Nansen Dialogue Centre, Osijek (NDC Osijek) has carried out a series of projects aimed at bridging the ethnic division that is a consequence of war and post-war events. It was a logical continuation of this work to address the division of schools in certain communities in Eastern Croatia. In 2003, NDC Osijek started the *New School* project in Vukovar. Vukovar is a small town in Eastern Slavonia, which experienced total devastation in the war be-

1 After the devastation of Vukovar (November 1991), the whole area of Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium was under governance of local Serbs (so-called SAO Krajina – „Independent autonomous area Krajina“); as well as two more areas in Croatia (Knin area and part of Western Slavonia). After those two areas were retaken by the Croatian Army in the military operations „Flash“ and „Storm“ (1995) it was agreed (Erdut Agreement) that Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium should be „peacefully reintegrated“ back to Croatian jurisdiction in order to avoid military intervention. The process of peaceful reintegration finished on 31st December 1997, and the process of return of began.

tween the Yugoslav army and Croatian forces in 1991. The town has become an important symbol of the brutal wars in the 90's. After the process of Peaceful reintegration the population has remained segregated along ethnic lines. The aim of the New School project is to create conditions for a new, unified school, where both Croatian and Serbian children will be taught together, attending the same classes. The New School will be more focused on developing the individual potential of every child, and the curriculum will be formed to take better care of the specific needs of schooling and teaching in multi-ethnic and multi-cultural societies.

A short introduction to the official education policy for minorities in Croatia will illustrate the need for such a pilot project. The Ministry of Science, Education and Sports has specified that “members of national minorities realise their constitutional right to education in three basic models and special forms of education”.²

1. Model A – education in the language and script of the national minority, where the obligatory public statutory plan and curriculum of primary education is translated into the national minority language.
2. Model B – bilingual education, which implies that the social science subjects are taught in the national minority language, whereas the natural sciences are taught in the official language.
3. Model C – implies additional classes for the children who are national minority members in order to nurture their mother tongue and culture in the amount of five sessions a week.

The members of the national minority themselves propose and choose a model and a programme in accordance with existing laws and their abilities to realise a programme. In Eastern Croatia, and especially in Vukovar, teaching for children of the Serbian national

² According to the Constitutional Law on the Rights of National Minorities

minority is organised according to model A, and for other national minorities³ according to model C.

This system of primary education in Vukovar, as well as in some other multi-ethnic communities in Eastern Croatia, has consequently resulted in segregation of children in Croatian and Serbian classes. In the beginning of the reintegration process, children in both Croatian and Serbian classes were attending lectures on the same shift, in the same buildings. However, they were gradually divided in separate shifts, and even in separate buildings, due to the organisation of teaching (and according to parents' statements: to avoid conflicts). So today, in three out of 7 primary schools in Vukovar, children of different nationalities attend classes in the same school building, but the classes in Serbian and in Croatian language are on different shifts. In the remaining 4 schools, the classes are conducted exclusively either in Serbian (one school) or in Croatian language (three schools).

Although the present solution is in accordance with the Erdut agreement⁴ and although it follows the political interests of parts of the local population from the time of the agreement, there is a significant number of people and parents of all nationalities, who are not informed about the other models of education for minorities which are offered, nor with the ways these models can be implemented.

In November 2001, the research: *Attitudes about Education in Vukovar*, was carried out by Department of Psychology of Faculty of Philosophy in Zagreb, Society for Psychological Assistance in Zagreb, and the Human Rights Centre, Berkeley University, USA. One of the important findings is that: "A school is one of the key indicators of the dividedness of a community, but also a factor that could change the situation. ... Divided schools have a heavy impact on children: compared to their teachers and parents, children show the highest readiness to discriminate a member of the other group. This clearly shows that a segregated schooling system, which de-

3 Ruthenian, Ukrainian, Hungarian and Slovak

4 Erdut agreement, signed on 12th of October 1995, ensured the process of Peaceful reintegration of the area.

prives children of contact in what is the most natural environment for them – the school –, has lasting consequences on the process of social reconstruction. Children have never experienced an undivided city, and grown-ups do not encourage them to have social contact outside school. So it is easy to predict that a continuation of the present situation would lead to complete division of Vukovar along ethnic lines. Serb and Croat children are growing up separately and do not have a chance to experience a different way of growing up.”⁵

The New School Project aims at addressing these important challenges. The objectives of the “New School Project” are:

- To provide support and enable teachers and expert associates who work in a multi-ethnic and multi-cultural community in a post-war area to gain new knowledge through continuous education;
- Encourage and empower parents to actively participate, together with teachers and the local community, in the creation of a school that will be in accordance with educational, cultural and social needs of their children;
- To develop a school curriculum that will be more in accordance with the educational needs of multi-ethnic communities;
- Make representatives of the local government and the local community more sensitive towards these issues in order for them to take responsibility and become more active in solving problems that derive from distorted relations in their multi-ethnic community.

In order to successfully realise these goals, all important actors of the education system have been included in the project: primary school teachers, school children and their parents, educational institutions, as well as groups and individuals who are formal or informal decision makers in the community. In the planning and realisation

⁵ Čorkalo and Ajduković (2003): *Potrebe djece u Vukovaru: Jesu li asimilacija ili segregacija jedina rjesenja?* Sazetak i preporuke sa strucnog skupa održanog u Vukovaru, 29. i 30. svibnja 2003.

of these objectives, NDC Osijek involved many experts who are directly or indirectly involved in education: pedagogues, psychologists and teachers from Croatia and abroad. The Institute for Education of the Republic of Croatia is another very important partner in the project. Since January 2004, 40 teachers and expert associates have become involved in the project. Responding to the needs that were stated by this group, permanent education was organised in the form of seminars, study visits and regular supervision meetings in support groups.

Parents, who in the research had expressed their opinion about the quality and organisation of schooling, were included in the project in October 2004. During 2005, teachers and expert associates started developing the New School curriculum, using the opinions and attitudes of parents as their starting point. Education and support for teachers, as well as work with parents through workshops, seminars and support groups have been ongoing throughout 2005.

NDC Osijek has organised a series of bilateral meetings with individuals and representatives of various organisations and institutions, to make people aware of the present ethnic division and its impacts. In addition, NDC Osijek has provided extra publicity for the project through the poster campaign "Children Rule".

The next step of the project is the finalisation of the curriculum and bringing the New School to life - applying the acquired knowledge, procedures, methodology and values in the New School in Vukovar, and in schools in other multiethnic communities in which teachers involved in the project are employed.

We hope that the New School will improve long-term inter-ethnic relations in Vukovar and that it can become a model for schools in divided communities with similar challenges throughout Croatia the region of ex-Yugoslavia.

* * *

Ivana Milas has been employed as Project Coordinator at Nansen Dialogue Centre, Osijek, since 2002. She has extensive experience from NGO work in Croatia, for various peacebuilding organisations. Her educational background is medicine. She visited Nansenskolen for the first time in 2000.

THE ALCHEMY OF DIALOGUE

Jelena Lengold

*“By narrowing the space for dialogue
you create a boxing ring.”*

Aleksandar Baljak

Most of us enter into the endless world of dialogue something like this:

- Mum, can I...?
- No!
- But, Mum...
- No!!
- But...
- No, and not a word more!!!

One big and relentless NO, much bigger than the one mentioned above, reflects the lives of nearly every inhabitant of the former Yugoslavia. No matter what generation these inhabitants belong to, whether they still remember the Second World War or if their first memories reach only as far back as the economic sanctions in the 90s and the NATO bombs, whoever they may be, if they have spent their life in the former Yugoslavia, this NO resounded in their ears for most part of their life. In this region, if we come to think about the times after the Second World War, it used to be shameful to be rich; it was inappropriate to be an intellectual; it was prohibited and dangerous to go to church and believe in God; it was suspicious if you did not belong to the communist party; it was blasphemous to travel abroad and have foreigners for friends; and then, all of a sudden, even graduating from a university became senseless. Then it turned out to be some sort of bad karma to have been born in one of the neighbouring republics and you had to get your papers and documents in one of them. Then we moved in convoys all over

the place, and we split everything that could be split just like in a bad divorce, and we saw what hyperinflation was like in real life, what kind of weapons our first neighbour kept in the attic and what our neighbour from the next village really thought of us. Then we learned how to escape mobilisation or be brave if we didn't. We practiced how to live without sugar, coffee, flour, electricity, water, heating, petrol, we practiced waiting for trams and buses on the stops for hours on end, we learned how to drive a twenty-year old car, we learned how to be suspicious, we learned that nobody loved us and that they probably never would. We resigned ourselves to the fact that our children could hardly wait to be of legal age to flee to Canada, South Africa, New Zealand. We decided never to paint the facade of our house, we are happy enough if everything functions on the inside and we gave up on the aesthetics. We had a falling out with all our relatives who had voted differently than we would have if we still voted at all, we realised that every man had his price, but it was only us who were waiting for the right offer. Wherever we went we hit a wall behind which we heard that same big NO.

And these people who are angry, frustrated, distrusting and impoverished, people without hope and with no belief in the future, people who are depressed and cynical with destroyed ideals are approached by some Norwegians from somewhere up north who say: "Let's now all of us sit down peacefully, look each other in the eye in a friendly way and have dialogue. Let's listen to each other with understanding and respect."

Ninety percent of the people in the former Yugoslavia cannot even stand hearing this. They start to swear as soon as a foreigner is mentioned.

Out of those ten percent who don't run away immediately, at least nine percent have a motivation that would be inappropriate to mention out loud. We can tell it to each other when there is no one else listening.

And then, there is this one percent. It is in this narrow, hard and cold space where the Nansen Dialogue Network is building its road.

One percent, however, is not so little. It is more than nothing. Because, people from refugee camps and convoys and long lines, people from trenches and tanks, from enclaves and burnt and bombed houses, people who have only graves left, these people do not have even one percent of hope left. That is why something, anything, is still better than nothing.

To put it simply, the task is: how to teach people who acquired their “dialogue” skills in party meetings and army manoeuvres to communicate differently? How to look at the one sitting across us carefully, without the help of crosshairs? How to begin a sentence in a different way, and not with an accusation? How to pass by someone else’s mosque, church or synagogue without spitting into its yard? Who could ever resist this?

The average ex-Yugoslav does not possess enough patience. And they won’t listen to you even out of consideration and politeness. Therefore, when you start to talk, the only weapon which you can use is magic. This cannot be learned in any of the seminars that we went through. This is something either to be understood or never to be understood. It is not science, it cannot easily be measured or evaluated, this escapes the laws of monitoring, this is not subject to questionnaires, and it can hardly be defined in projects. That is because it is pure alchemy. In order to have dialogue in the Balkans you must have this secret formula. You must be an alchemist.

The formula for this alchemy and the limits it reached was understood, before anyone else, by Steinar Bryn, the great Viking from Lillehammer, the only conqueror of the Balkans who has always been welcomed with delight. He conquered the Balkans instantaneously with his charm, knowledge, open heart, and without sparing himself a single moment. He conquered the Balkans with his vision. Everything that happened afterwards happened because his vision had true power.

Nowadays, Nansen Dialogue Network, in its essence, gathers hundreds of people who are, in one way or the other, connected with the work of our centres. Steinar Bryn remembers the name and the face of each of them, their favourite drink, closest relatives and

friends and the history of their family diseases. In the heart of each of them Nansenskolen takes a special place.

This is how that dialogue began: by each of us talking with our own heart. By each of us talking with our own prejudices.

Talking with oneself always precedes dialogue with other human beings. The fight against evil in the world always begins with the fight against evil within oneself. Nansen Dialogue Network projects have different names, they branch into numerous fields of society and politics, but one can freely say that their common denominator is - catharsis.

The work of establishing dialogue is not always easy; sometimes it seems too slow, sometimes it is like mission impossible, sometimes it rewards us with a great step forward and sometimes there seem to be forces beyond us which push all our efforts a step backward. But this work always also bears a big reward and that reward is the awareness that you are serving a good, humane cause.

However, serving a good cause cannot be its own purpose. That is why this purpose must be searched anew every day, it must be found, measured and verified in the results of what we do.

Everyone, depending on which discipline they respect the most, will find their own indicators to check the quality of what we have been working on for already ten years now. The time that is ahead of us will also show how much sense our work makes.

However, for those, who, like I do, find their own indicators primarily in their own intuition, this sense could also be found in a quiet Lillehammer afternoon in which two until recently fiercest enemies can sit on a bench in front of the school and quietly tell each other their own stories. This freeze-frame did happen, it exists somewhere in the cross-section of space and time, and no matter what creators of the big world politics do with the Balkans and the rest of the world, they cannot erase it. And anything that has ever happened leaves its own mark in reality.

And this is where my belief in Nansen Dialogue begins.

* * *

Jelena Lengold has worked as a coordinator at Nansen Dialogue Centre Serbia since 2000. She is an author and radio journalist and has published several books. She has been involved in the Nansen Dialogue Network since 1997, when she first visited Nansenskolen.

INVISIBLE DEVELOPMENT

Jon Nicholas

When asked by Heidrun to write something about my experiences and thoughts on the Nansen Dialogue project, I didn't quite know what angle to take. For a number of years the Network has been quite an important part of my life. My involvement with it has put me in contact with new places, new work experiences, and new friends. What I write will doubtless cover only a fraction of my thoughts and feelings. With that in mind I have elected to take the easy option and to start at the beginning.

Wolf and Water were first asked to contribute to the Nansen Dialogue project in March 1999. Peter Harris, Sue Deedigan and I travelled to Norway in order to spend three days with a group who were coming to the end of their course. We arrived by car from lower down the valley and the Olympic municipality was looking its crystal clean best, sparkling and bright white. Lillehammer is a picturesque, clean and ordered little town. Images of it would not be out of place adorning boxes of chocolates or tea towels. The place seemed incredibly quiet and still which differed greatly to events unfolding elsewhere. The crisis in Kosovo was worsening and international efforts to deal with the situation merely amounted to a promise of more violence, which would shortly be acted out. Thus our introduction to Nansenskolen and the Dialogue project was a potent one.

Peter, Sue and I had worked on a variety of projects, using interactive techniques to facilitate a hopefully more useful understanding of personal and group experiences. Invariably the people we work

with have some form of common denominator or collective challenge. The methodology we employ can basically be described as a combination of drama techniques and psychology. We work with a group almost as if they were a small theatre company, using games and exercises to establish an easy working environment where some form of trust begins to exist between those involved. This then progresses into the use of exercises which explore the psychology of problem solving, and the human capacity to develop habits. We try to find parallels between the processes of interpersonal problems and those of inter group difficulties. From the very onset we talk about what happens during each stage so as to arrive at some kind of commonly agreed vocabulary for situations of stress and conflict. Perhaps our single most effective tool is a collection of masks which portray classic responses to feelings of stress or vulnerability. When the time is right and the group is interacting and sharing well, we begin to look at real and perceived conflicts on personal levels. These are then analysed and common links found with inter group tensions. Participants are encouraged to act out real scenes in front of the rest of their colleagues. Essentially we ask groups not so much to talk about the issues which concern them but to show them. Often the term Role Play is used, however this is misleading. I've never liked the expression, but didn't quite know why. The answer is simple (and for this I have Dan Smith to thank,) the term implies the playing of a role, what Wolf and Water tries to do is to allow participants to behave and interact in as realistic a manner as possible, playing and being themselves, or people very much like them. These scenarios are then processed in order to explore alternative courses of action in conflict situations. It was with this methodology that we started our involvement with the Network and stepped over the threshold of Nansenskolen.

Nothing I think could have completely prepared us for group eight. At the end of a ten week course with new people in a new country, you are bound to want to get back to your families and friends and make some form of contact with things familiar. Given what was going on in the former Yugoslavia at the time, these sensa-

tions were very much heightened. Some were more than ready and eager to make that trip, others were unsure as to whether they would have a home to return to.

Nansenskolen can sometimes have a serene ambience, which borders on the soporific, this I am sure conceals much unseen activity, but none the less, the pace of the institution can appear serene in the extreme. Add to this the looming possibility of bombing, and you get a strange combination, an atmosphere which appears sedate and yet is highly charged. We spent three days working and playing with the group, and despite growing tensions at home for some of them, they were involved, eager to share their concerns and not afraid of debate or argument. This was to have been the extent of our first trip and it was in itself quite an experience. Whether or not because the group was ready to go home or that they didn't quite know what we had to offer, I don't know, but the response was energetic. Some key moments will stay with me for ever. One theme which emerged was the anticipation of scepticism among friends and co-workers back home. I will always remember Aleksander from Skopje showing a scene in a Bar where his friends in succession all ask the same questions in cynical tones "how was your holiday in Norway?" and "are you now going to solve all of the regions problems for us?" I imagine many participants since have faced similar interrogations. In addition to this there were many strong discussions about the current situation. We spent much time planning and trying to adapt our practise to this novel and challenging arena. It was new ground for us and quite demanding. After three intensive, exciting amusing, and moving days, Sue, Peter and I said good bye to the group and travelled to Oslo to run a couple of small Trainings with some professional groups. These were in comparison rather mundane. I can't honestly say that I found scenarios dealing with airport check in problems, or disagreements over work schedules as meaningful or as relevant as the issues we had very recently been considering. During our time in Oslo we spoke about the days in Lillehammer, it had been powerful, and had impacted on all three of us. It was perhaps the first time that we'd experienced meaningful personal in-

teractions with people from the regions that had been such a bleak feature of much of the decade's news.

In less than a week Peter and I returned to Nansenskolen. Some work we were due to do in Oslo had been cancelled. Ordinarily this would have been annoying, but it turned out to be a blessing in disguise. We were aware that many of the dialogue course participants were still in Norway as they had not been able to return home. We decided to go back to Lillehammer, to see if we could be of any use, but before we could contact Steinar a message was relayed to us, asking if we were available. The group we had first met a short while before, who had interacted with each other and engaged with us, were beginning to be pulled apart by events beyond their cause or control. We used the time to do some general theatre games and activities, and even spent a day making a short film on a video camera. This involved the stalking of the staff and students at the school by a bizarre unseen zombie. Looking back, this is clearly symbolic. An invisible menace causes havoc, the recipients of which realising only too late to do anything about it. I have since met people from the region who claim to have seen this work of art. Peter and I were aware that what we were trying to do was to offer was a temporary distraction from the stream of depressing updates which flooded in by telephone or television. We were out of our depth; a well meant interruption was all we could provide. For a few it was not sufficient, they went to town or to their rooms preferring solitude.

Whilst we were there the NATO bombing commenced. Images on the news showed self important diplomats and politicians, people fleeing their homes, or scenes of violence. Added to this unpleasant mess was video game imagery of supposedly precise missiles. Bright orange or night vision green explosions providing striking contrast to snowy tranquillity. Afterwards Peter referred to our first encounter with the dialogue project as being a baptism of fire. Our initiation had started, and our involvement continues.

Following on from that first trip we travelled back to Norway together a number of times. I think it is fair to say that numbered amongst the abundant beneficial effects of the project has been the

development of dialogue, tolerance, and the management of difference brought about by Peter Harris and I having on occasion to share a room. In the autumn of 2000 we started to make trips to the Former Yugoslavia to run short workshops with groups recruited by the regional offices which were beginning to emerge. Since then I've visited the region countless times. This has taken me to pretty little Spa towns, terrific mountain and sea resorts and numerous hotels in the middle of nowhere with stunning varieties of communist décor. At times I have felt that I've been competing for my group's attention with some of Europe's most splendid examples of nature. Once when doing a two day seminar at a hotel near Dubrovnik my rival was a most spectacular view of the sea. The weather was superb, and I half expected a troupe of dolphins to put on an acrobatic display to further tempt my audience away from me. The former Yugoslavia offers a beauty of extremes. The region presents a fantastic diversity of landscape. Ranges and rivers can change from tranquil to dramatic in short distances. Such fluctuation is apparent in the history, and I believe that this polarity is evident to some extent in the workshops too. Often I have seen an apparently inactive group suddenly explodes into a frenzy of creativity and action, this has been a source of surprise for me, and I think, on many occasions for those taking part too. I'm certain not to be the only person to observe, the following paradox; In the main the young people I've met in the Balkans, can be articulate, creative, and globally aware, so why is it that progress does not move at a faster pace?

Some of the most enlightening experiences I've had have been when co-facilitating workshops with staff from the centres. I'd like to use this space to thank Goran and Tanja from Belgrade, and Dragutin (who used to be with the Podgorica centre,) for some interesting, amusing, and challenging times that have added to a wide range of experiences. These workshops share a common feature with the many others I've been involved in. I have photos of them; in fact I have hundreds of photos. When moving house last year, I was constantly coming across, envelopes of pictures which detracted me from my packing. Scores of faces looked at me showing varieties of,

amused, confused, angry, excited and sometimes very puzzled faces. Sometimes when walking around the shopping centre in Skopje or along the main street in Belgrade, or having a coffee in a bar in Mitrovica, or being in any number of places, I have bumped into some of these faces. When this happens I experience a strange phenomena; I can remember, that the face which has greeted me belongs to a trainee helicopter pilot, cadet policeman, journalist, law student, medical student, pop corn seller, waiter, waitress, young politician, poet, or myriad of other professions, studies or past times, but I can't remember the name. I can even recall events, stories and concerns that have been shared, but not the name. This used to perturb me, but I no longer worry about it, people's names are of course important, but you can re learn them in an instant. More significant are the experiences and interactions that have been shared, relationships forged across and within the regions and which carry on.

In May and June of 2004, I had the opportunity to accidentally meet up with former participants from seminars quite frequently whilst doing my shopping. I was in Banja Luka in order to work on a longer project. For a few years I'd wanted to spend more time in the region. The short trips were very stimulating, but I felt a need to go beyond working with a group for just three or four days. Very often it seemed that as soon as you were getting to know about people and their concerns it was time to hop on a plane and go back home. I had talked with Steinar Bryn and others about spending a longer period in the region in order to devise a piece of theatre with a group which could then go on a short tour. The idea being that we would work with separate groups in very much the same way as we do in the conventional workshops. The sessions would be self contained, allowing those taking part to forge new reference points with each other and to share local concerns. There would however be a second stage which would be open to anyone taking part. It would be suggested to the groups that we could take some of the scenes and situations explored during the three day sessions and use them as the basis for a piece of theatre. If the stories had meaning for the groups, it is likely that they would be of significance for the

communities they come from. The process would take a number of weeks, and would be hard work.

In November 2003 following the Annual meeting of the network in Banja Luka, Peter Smith (Wolf and Waters administrative version of the Swiss Army knife) and I were trapped by fog and couldn't leave (just for the record Peter and I are not afraid of fog, but the people at the airport are not keen on planes taking off or landing when it's around.) We found ourselves with a three day delay. Initially this was a frustration, but once again an unexpected cancellation turned out to be beneficial. We took the time to discuss with Tanja and Dragana at Nansen Dialogue Centre, Banja Luka the possibility of creating an issue based piece of theatre with a mixed group of young people from and near Prijedor (a town about fifty kilometres to the west.) The fog was not affecting the city, and we sat outside in the garden (which seemed to be experiencing a false spring) with a map of the region, lots of Nansen note paper and we talked the idea through.

Seven months later at the end of June a piece called 'Duplo Dno' (Double Bottom, implying some kind of con, or falsehood) was performed by an ethnically diverse group of young people aged seventeen to twenty four. The piece explored corruption, apathy and perceived lack of opportunity. We rehearsed in a room at the Electro Technical Faculty in Prijedor, providing I think incidental entertainment for the staff and students there. As part of the development process the cast was taken to Kozarac (a small Bosniac community just outside Prijedor) and Sanski Most to show some of the work in progress. When it was ready it was performed in these two places and finally at the main theatre in Prijedor. Judging by the reaction of the audiences, the issues raised were of importance across boundaries and other divisions. As in the smaller workshops one of the primary aims is to take a group through a developmental process. Being that the end product needed to be competent, clear, vibrant, intelligent and professional; the journey was at times tense. Devising and rehearsing a piece of theatre requires commitment, argument, problem solving, trust, tolerance, and dialogue within the

group. Duplo Dno had all of these, and was at times a very turbulent process. This type of work asks a group to some degree to expose themselves and their concerns to their community. It was not easy, especially considering the fact that we needed the cooperation of a number of institutions for whom this type of project is unfamiliar. The two months were riddled with frustrations and tensions. At one point things got exasperating beyond belief, I said to Tanja and Dragana (who by the way are a formidable production team,) “if ever I suggest doing a project like this again, completely ignore me”.

In May 2005 we started the whole process once more. Participants from three workshops were blended with some of the cast of Duplo Dno, and we started work on a piece that would eventually be called ‘Kost U Grlu’ (meaning ‘a bone in the throat’, implying something that is causing you annoyance.) One of the first things to do was to integrate the previous and new participants. At the start of rehearsals, two distinct groups were visible; by the end you couldn’t tell the difference. Once again we faced many challenges. It was in some respects a more difficult project than the one the previous year. As had been the case twelve months before we had to change dates to fit around various celebrations and sombre commemorations. It was very, very hard work. Kost U Grlu was seen by people in Ljubija, Kozarac and Prijedor, who I think found the play in turns moving, amusing and thought provoking. At a press conference one of the actors said “the real boundaries here are economic and social, not ethnic”. The audiences seemed to agree. I think that the cast and many people who helped out can and should be proud. The piece addressed day to day experiences of corruption and helplessness, but also explicitly acknowledged the manipulation of ethnic difference as a means of distraction. Whilst I write this plans are being made for some repeat performances in November 2005. Peter Smith and I will once again have the opportunity to add to our growing collection of grey hairs.

It’s always difficult to determine whether or not a workshop or project has been a success, and to some degree I don’t necessarily think it’s useful to try. If you leave an event with a smug sense of

self satisfaction that things have gone well, then it is quite possible that you may have missed something. If an A to B system of dealing with conflict and reducing pain could exist we would probably know what it was by now, and if so, its propagation would make life incredibly dull. No interactive system of learning can guarantee any specific outcome. It can however hope to expose groups and individuals to a range of different experiences, allowing them to perhaps develop a more personal understanding of themselves and their place in their surroundings.

When trapped in the ice aboard Framm, Fridtjof Nansen wrote despairingly in his diary that he had wasted his life. This despite his being involved in many useful and creative endeavours, numbered amongst them the discovery and analysis of sea creatures and structures in the human brain. His many accomplishments and contributions were perhaps out of sight and out of mind for him. The same could be said for the network that bears his name. Donors, politicians, project managers and (god bless them) accountants often want observable, tangible results. Life however is thankfully not that simple. The dialogue project is not making cheese which can be touched and tasted. Much of its effect is unseen but no less real. It exists in the countless relationships, points of contact and experiences that it has helped to bring about, many of which continue. At the very least it takes people away from their context for a while allowing contemplation and reflection. Bigger observable events encourage cooperation at higher levels. There is much that goes on in between which will never feature in an evaluation report or gain media attention. I like to call this *invisible development*, and it's been very exciting to be a part of it.

I said at the start that the network has allowed the forging of new and interesting friendships. Many people who work with Wolf and Water, having heard Peters Harris, Smith and myself talk in length, are familiar with the many personalities of the network, but not the faces. Some of my favourite moments which I hope will be repeated before not too long are; star gazing with Erik Cleven, pretending to understand when Goran Lojancic from Belgrade talks about Aristo-

tle, arguing with Graham Dyson, having a beer with Tanja Milovanovic and Dragana Sarengaca, and watching Steinar Bryn do what he thinks is an Elvis impression. There are hundreds of others, but I can't remember the names. Thank you, tusen takk, faleminderit, blagodaram, tesekur ederim, and hvala.

* * *

Jon Nicholas studied Psychology at The University of Glamorgan in Wales and Theatre at The Webber Douglas Academy in London. He works as a freelance director and facilitator mostly for NGOs and community development organisations, in the Uk, Balkans, and Caucuses. With Wolf + Water Arts Company (based in Devon) he has contributed to a number of dialogue courses in Nansenskolen and on many of the Nansen Dialogue Centres' seminars in the Balkans.

THE ART OF CREATING A MULTI-ETHNIC DIALOGUE TEAM IN KOSOVO

Abdullah Ferizi

Kosovan Nansen Dialogue (KND) is a local, Kosovo-based NGO, which is a part of the Nansen Dialogue Network. KND was formed by joining the forces of two previous Nansen Centers in Kosovo – Kosova Initiative for Democratic Society (KIDS), Prishtina and Nansen Dialogue Mitrovica (NDM).

KIDS started activities in 2000 while NDM was established in February 2001. NDM started its work with the initiative of two local coordinators from Mitrovica, the town known for being completely divided between Serbs and Albanians. The two coordinators came from separate parts of the town, one from the Southern, Albanian part, and one from the Northern, Serb part. Soon, two more people from both sides joined the team.

Since the Nansen Dialogue Network in the Balkans is locally rooted and implemented, there was no “international umbrella” under which the four coordinators could “cover” and justify their work in their own communities. Working directly with Albanian-Serb dialogue in a mixed Albanian-Serb team, in a town strictly divided into an Albanian and a Serb side, the Nansen team was very easily spotted by the community. Two years after the war, there were not many NGOs working directly with inter-ethnic dialogue, especially not local NGOs. In fact, Nansen Dialogue Mitrovica was one of two organizations working with inter-ethnic dialogue in Mitrovica at that time. Working directly with our own communities, we faced (and are still facing) two main challenges:

- not being labeled “intruders” or “traitors” in our own communities, and
- building up an effective inter-ethnic team among ourselves.

Sometimes these two challenges seem to contradict one another. It is hard to resist justifying arguments expressed by your own group, and it is hard to be perceived like you are actually challenging these arguments. But, it is important to realize that by challenging the arguments of your own group, by trying to compare your own arguments with those of “the other group” you are building up a common ground for both (all) sides. And you are helping to crystallize the overall arguments – those that go in favor of your own ethnic group, other ethnicities, each human being, anywhere, anytime. When this is understood by our own communities, when they realize that the future of one group cannot be built up on the tragedy of others, and that IT IS possible to think of a joint future where each and everyone will have space and chances for self-recognition – then labels such as “intruders” or “traitors” loose their meaning, and then our work makes sense.

Therefore, working to achieve the overall Nansen objectives of *offering space for dialogue for people of different ethnic backgrounds*, and making an effort to implement the values we promote (“walk the talk”), the Nansen coordinators in Kosovo have managed to create an ethnically mixed team which has a joint vision for their work, and joint objectives. Further more the team is an example of cooperation, not only to the beneficiaries of our activities but also to their cooperating partners, other organizations and the local communities.

These joint visions and objectives are not strictly related to the job – it has become a way of thinking (and acting) among KND staff, and that makes a difference. During the March riots in 2004, when close to 20 people were killed, none of the other organizations were working. Everyone in Kosovo was easily lead to consider (with very strong reasons) their personal security and to view the situation from their *ethnic perspective*. However, the KND staff, either in Prishtina or Mitrovica (North and South) contacted each other,

contacted participants of all ethnic groups, just wanting to know if they were safe. While vandalism was going on in the streets, the KND staff took part in organizing voices against this vandalism.¹ At the very same time, other KND staff simply started offering help to the new internally displaced persons and refugees. This was not a part of the job description, nor was this the time when people would simply wonder how someone on “the other side” was doing. This was the existing commitment within the KND staff, something that went beyond just being employed in an organization. It is a value that KND finds crucial.

It would sound too idealistic to say that we have managed to create a “dream-team” without any obstacles. There were obstacles, and still are, on an everyday basis. All news related to Kosovo or to one or another ethnic group, each incident happening, which in the case of Kosovo unfortunately is not that rare, is in itself a material for discussion and a possible challenge for the team. The positive part of this is that the KND staff is aware of this and tries to work with it instead of “putting it under the carpet”. We are aware of our surroundings and we are aware of the differences within the team. This awareness and the common ground identified and built up on a regular basis is what actually unifies the team, and this is what helps us overcome the difficulties that might occur during our work.

The name of the organization itself was subject to discussion in order to find a solution which would be acceptable to all sides. Initially, the name: *Kosovar Nansen Dialogue* was suggested. However, *Kosovar* was perceived as sounding more Albanian because of the grammar of Albanian language. Therefore, the organization chose the name: *Kosovan Nansen Dialogue*, which was acceptable to all sides.

Even issues that in other regions would maybe be of minor importance can in the case of Kosovo easily label organizations as being either on one or the other side of the conflict divide. When writing reports KND uses the report-writing policy which is accepted as

1 NGO meetings on the 18th in Mitrovica and 19th in Prishtina

neutral; names of places are written in both Albanian and Serbian languages with the rule that firstly the name is written in the language of the majority of that particular place, e.g. Strpce / Shtpce (first in Serbian than in Albanian) or Skenderaj / Srbica (first in Albanian and than in Serbian language) etc. This is one example of how KND carefully tries to avoid some of the most common pitfalls when working in a deeply divided community.

Today, there are nine coordinators, six Albanians and three Serbs working in KND. Each one of us has our own background, political belief and individual perception of the situation. But all of us work together with the same vision for the future, where, regardless of the name of the state, passport color or political status, people of different ethnic backgrounds will live with (and not side by side) each other and accept that although people might not agree on political issues, they will agree on respecting these differences and living with them.

* * *

Abdullah Ferizi is a coordinator in Kosovan Nansen Dialogue in Mitrovica, where he has been employed full time since 2001. He participated in the first inter-ethnic Nansen Dialogue seminar to be arranged for Albanians and Serbs from Kosovo after the war in 1999, in December 2000. Besides other duties within KND, he is currently tutoring the Applied Conflict Transformation Studies course, an MA Studies programme implemented by Nansen Dialogue Network and Responding to Conflict, Birmingham, with accreditation by University of Novi Sad.

ETHNICITIES IN BOSNIA & HERZEGOVINA: BEING YOURSELF – MISSION IMPOSSIBLE

Nebojša Šavija-Valha

One of the first questions that foreigners¹ ask me after they find out that I am from Bosnia and Herzegovina (B&H) is: “Which ethnic group do you belong to?” Faced with this question, I am always curious about what the agenda behind such a question is. First, what leads a person to ask such a question? Secondly, what does it mean to them when they get an answer?

Being able to ask such a question indicates that they have certain knowledge of B&H. Most probably, they know that there was a war in B&H and that the three ethnic groups, living there, were involved in it. It might also be the case that they have deeper insight and a certain position with regard to the situation there.

But, what can they get from my answer? In the majority of cases, I guess they get a more “secure” position for continuing our conversation. The answer will trigger instant discursive preparation. The person will choose a code of communication that consists of positions, stands, perspectives, and even tones of communication, which they apply (or want to apply) in communication with members of a specific ethnic group from B&H. It does not matter whether this code implies in a given situation agreement, sympathy, political correctness, neutrality, disagreement, or antagonism, it is still the code that is based upon their given image of a certain ethnic group from B&H and of course the general situation in that country as they see it.

¹ The term foreigner denominates all those coming from outside B&H, the “real” foreigners, outside of ex-Yugoslavia, and “our” foreigners coming from other parts of ex-Yugoslavia.

Such discursive preparation “secures” a relatively comfortable environment where conversation could be relatively easily controlled and predicted.

This means that there is an assumption made that there are three distinctive ethnic groups in B&H, namely Bosniaks,² Serbs and Croats. That is also to say that each of these groups has its distinctive cultural matrix that shapes their behavior³ and that different codes of communication could or should be exercised in relation to them.

I will suggest in this text that this is both right and wrong, and that the situation is far more complex than any of the actors (domestic or international) recognize. It has been common for political decisions regarding B&H at all levels, local and international, to be based on oversimplification of the conditions and relations in B&H. And, these simplifications were made with regard to the interpretation of ethnic-national identity.

There are some theories that argue that these simplifications were/are intentional. Not being inclined to the discourse of conspiracy theories, I will suggest that these simplifications are a product of a specific type of ignorance, certain *a priori* assumptions of mechanisms of ethnic-national identity formation and politics. David Campbell calls these assumptions ontological assumptions.

This conjunction of territorial representation, population identification, and historical determination means that for all the significant differences in the narratives we examined here, they give rise

2 A note on terminology. There are three main ethnic groups in Bosnia and Herzegovina: Bosniaks, Croats and Serbs. Foreigners still predominantly use the term “muslims” when referring to Bosniaks. In the seventies in Yugoslavia, this group was officially recognized as an ethnic group and termed “Musliman”. This was in contrast to the term “musliman” used to designate religious identity. Today most Musliman consider themselves Bosniaks, though some still use the term Musliman. The latter term is also still used by non-Bosniak nationalists. The term Bosniak, designating ethnicity, should not be confused with Bosanac, which denotes territorial belonging.

3 From ideology through clothing to language, etc.

*to an order of representation we might understand in terms of what Derrida calls "ontology."*⁴

*Ontology is a neologism that signifies the connection of the "ontological value of present-Being to its situation, to the stable and presentable determination of locality, the topos of territory, native soil, city, body in general."*⁵ A key assumption – if not the most important assumption – that informs the dominant understandings of the Bosnian war discussed above is that the political possibilities have been limited by the alignment between territory and identity, state and nation, all under the sign of "ethnicity," supported by a particular account of history.⁶

In other words, as was mentioned earlier, the ontological assumption is that B&H is a territory where the three distinctive ethnic groups have been living for centuries. According to predominant simplifications of national understanding of the relationship among ethnic groups, land and a state, an ethnic group claims a certain territory as its own land and through national movements articulates it into an exclusive national state. A *one ethnic group – one territory – one nation – one state* principle applied to the situation in B&H logically produces the idea of permanent antagonism and hatred among the ethnic groups sharing the same territory for centuries. From that perspective it is easier to comprehend the level of violence found in the recent war in B&H, and to jump to the conclusion that the ultimate solution for B&H should be its division into nationally exclusive units that might then negotiate certain relations between themselves, e.g. confederation, federation etc.

4 David Campbell, *National Deconstruction – Violence, Identity, and justice in Bosnia*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 1998, p 80.

5 Jacques Derrida, *Specters of Marx: The State of Debt, the Work of Mourning, and the New International*, New York, Routledge, 1994 quoted from David Campbell, Op.Cit. p. 80.

6 David Campbell, *Ibid.* p. 80

Moreover, this account is central not only to macronarratives of the observer-interpreters but to the micronarratives of at least one of the protagonists in the conflict. As such, whether explicitly or implicitly...we can conclude that the dominant narratives of media and the academy have operated in terms that have helped legitimize and sustain geopolitical positions of extreme nationalists.⁷

The predominance of an ethnic register understood in this way has been operative throughout preparations for the war, during the war, and even for getting peace agreements in B&H.⁸ And all major actors on the scene, local and international, ultimately operate with it. But one can argue that in different phases, not everyone involved has used such an approach.

During the war the government of the Republic of B&H, predominantly consisted of Bosniaks, but also with considerable numbers of Serbs and Croats (who did not fall under the pressure of nationalist parties). This government promoted the concept of citizenship rather than ethnicity for B&H⁹. A dominant narrative of this group included the idea that the war in B&H was a case of aggression from neighboring countries rather than a civil war. But by accepting the conditions of various peace treaties, Bosniaks from the government of B&H, ultimately accepted the ethnic register.

On the other hand, Serbs governed by SDS¹⁰ have exclusively used the ethnic register in all the phases of the war, concluding from it that the war in B&H was a civil war. Croats, lead by HDZ,¹¹ have been alternating between these two positions depending on the po-

7 Ibid.

8 Both the Washington peace agreement that constituted the Federation of B&H, and the Dayton peace agreement that constituted B&H as it is now, consisting of FB&H, Republika Srpska and District Brčko.

9 The concept of citizenship was pushed by several different groups of all ethnicities even before the war. But nationalist Serbs and Croats have been interpreting the Bosniak's devotion to liberal citizenship to be influenced by their ethnic interest in being in majority.

10 Serbian Democratic Party – SDS is a Serbian nationalist party

11 Croatian Democratic Union – HDZ is a Croatian national party.

litical situation and the real balance of power. Representatives of the international community (IC) have almost exclusively been using the ethnic register.

One can conclude that a focus on ethnic solutions marginalized any other possible political approach to solving the crisis in B&H. Obviously it has turned out to be ultimately impossible to solve the crisis based on this ethnic principle, simply because such an ideology does not correspond to the situation, unless it produces it. There is a fundamental deficit between the signifier and the signified. What does this actually mean? We have a paradox at work: the use of the ethnic principle where the very ethnicities¹² are questionable. Or more precisely, one has been producing and imposing ethnic categories while exercising the ethnic principle.¹³ It is a game in which no one wins, since there is always a certain deficit, either on the side of establishing principle or on the side of established ethnicities. Because of these deficits in the game, B&H is “condemned” to constant post-war crisis management.

I will not plead here for other political solutions for B&H, but I will suggest a different anthropological approach to identities in B&H, which might deconstruct the ontological approach.¹⁴

As Campbell points out: “Violence, history, and ethnicity are concepts central to the conventional narrativizations of the conflict in Bosnia”.¹⁵ And I will not challenge that convention. Moreover, I will fully rely upon these concepts, but somehow I am trying to de-territorialize or put them in other contexts.

My first challenge in this regard is to de-temporalize and de-historicize historical events in B&H. Rather than historical facts, I will consider them as elements in a narrative structure.¹⁶

12 As an ontological construction

13 Which has been and continues to be the main objective of extreme nationalists

14 Which is in line with what Campbell suggests, but concentrating on the internal (ethnic) identity dynamics.

15 Campbell p. 92.

16 Doing this, I invent nothing new. Actually I am acting in the same way as the national elites do: history is used, manipulated and constructed for the purpose of present claims, not on behalf historical ones.

In the following consideration, ethnicity will be in focus. As mentioned earlier, the ethnic register is dominant in all narratives of B&H and it is the very core of the ontological assumption. This is no coincidence, since ethnicity as such has become a main issue in the social sciences in the last decades. And it is not only a scientific term in B&H, but one central to human practice. It becomes the political issue *par excellence*, whether speaking about postcolonial recovery of countries of the so-called Third World, immigration to the West, or about post-socialist countries of Eastern Europe.

The first question arising from this is whether it is possible to find common denominators of ethnicity in all these contexts. The second is which explicit or implicit theories of ethnicity are used to shape the ontological notion of ethnicity at the basis of attempts to resolve the crisis in B&H? Giving a thorough analysis or answers to these questions is far beyond the range of this text. But what could be interesting for this discussion is to indicate possible paradigms, which form the basis for different theories that inform these ontological notions of ethnicity. This categorization does not exclude the possibility for these theories to float among the different paradigms and that many of them were, consciously or unconsciously, used to build the notions of ethnicity.

First, there are primordial theories,¹⁷ which put ethnicity in the sphere of biological or cultural inheritance. Inheritance appears as a primary fact that forms the “unexplainable” quality of an ethnic group. Second, we have sociobiological theories, which are also in the primordialist category, based on the belief that “an ethnic culture is nothing else than a means for maximizing survival opportunities and group reproduction”.¹⁸ Third, there are the instrumentalist and mobilization theories which “regard ethnicity as a resource to be mobilized in gaining political power and economical profit”.¹⁹

17 See more on this classification in: Philippe Poutignat, Jocelyne Streiff-Fenart, *Théories de l'ethnicité*, Presses universitaires de France, 1995. Here quoted from Serbian translation, Filip Putinja, Žoslin Stref-Fenar, *Teorije o etnicitetu*, XX VEK, Beograd 1997.

18 Philippe Poutignat, Jocelyne Streiff-Fenart, *Ibid.* p. P.106.

19 *Ibid.* p. 107.

Fourth, neo-Marxist theories interpret ethnicity as a reflection of economical antagonisms. Fifth, neo-cultural approaches are focused on symbolic systems of differentiation of ethnic groups.

Unfortunately, lack of space does not allow me to elaborate links of these paradigms and theories of belonging in building the ontological assumption. But even at a glance one can recognize narratives used in justifying connections between ethnicity, territory and its resources, violence, etc.

Finally, we have theories on ethnicity as social interaction. In this setting there are situational analyses of ethnicity that “study production and usage of nominators by which members of multiethnic societies identify and differ among themselves, and it also study tactical choices and strategies which they use to get as much as possible from interethnic relationships”.²⁰

The latter approach, which has been developed from a turn that Fredrik Barth introduced in anthropology, seems to me the most applicable in analyzing the ethnic situation in B&H beyond prevailing narratives. But this approach also has the highest epistemological potential; since it does not deny characteristics that previous theories explain, but rather considers them as consequences or strategies of ethnic differentiations.²¹

In this context, differentiation gets a central position in research: the cultural content is not important; it is important how the content is manipulated to differentiate between “us” and “them”. Ethnicity is not an independent entity. It exists only and exclusively in this active difference, which is always and from the beginning produced, and which is completely arbitrary in relation to the cultural material from which it is made of.²²

20 Ibid. p. 131

21 Fredrik Barth (Ed.): *Ethnic Groups and Boundaries*, Universitetsforlaget, Oslo - Bergen - Tromsø, 1982. Here quoted from Fredrik Bart, *Etnicke grupe i njihove granice*, in *Teorije o etnicitetu* p. 216-217.

22 Arbitrary here does not mean that any content could be used as the differentiation material. It simply means that there is no law how to privilege one available content over another, and that the content with the least differentiation potential could become key element in the process of differentiation.

Historically,²³ the territory of B&H is characterized by permanent migrations, conquest, and cultural and ideological influences and compulsions during the last thousand years and particularly in the last two centuries.²⁴ Such dynamics made internal consolidation of B&H society and creation of autochthon elites to lead the consolidation impossible.²⁵ Furthermore, B&H society has very early been constituted as, and has remained basically a colonial society. This means, that internal coherence has mainly been established in relation to external agents. Within such a setting it is possible to notice a relatively stable range of the populations' behavior: relatively short resistance to a colonial power – adaptation – antagonistic acculturation.

After a relatively short resistance to the colonial power,²⁶ a process of adaptation to the colonial power comes, and finally there is adoption of its ideology and cultural matrix through forming a new specific identity. This process never covers the whole population and there are always significant residues of the previously created identities. So during Christianization we see many pagan habits remaining, the Bosnian Church existed during and after several crusades initiated by the Pope, Islamization saw remnants of Christianity left

23 Again I appeal for understanding the historical events in this text as de-temporal, structural ones

24 Very instructive historical overviews of B&H from the inter-ethnic relations perspective were given in Robert J. Donia, John V.A. Fine, Jr, *Bosnia and Herzegovina - A Tradition Betrayed*, Hurst and Company, London, 1994.

25 Donia and Fine argue that during the medieval period Bosnians, divided among Catholic, Orthodox and Bosnian Churches, were by no means good believers: the clergy was small in numbers, usually quite illiterate, churches were small and used almost exclusively by nobles". p. 43-44. "Rulers and nobles (unlike their contemporaries in most of Europe, including the nobility of Serbia and Croatia) were indifferent to religious issues. They intermarried and formed alliances across denominational lines; when it suited their worldly aims, they changed faith easily. They made no attempt to proselytize for their own faiths or to persecute others, consciously resisting calls from the Pope or the Hungarians to prosecute those of other faiths." p. 26. "As a result, few Christians were deeply attached to any Christian Church or religious community, be it through belief or through sense of community." p. 44.

26 Meaning several years.

behind, and with secularization, elements of a religiously differentiated society.

Precisely this difference of “old” and newly created identities allows the transfer of a “them” from the colonial power to intra-society groups, where the group, which is ideologically identified and antagonistically acculturated with the colonial power, takes a relatively dominant function in the society.²⁷ Political and symbolic differentiations occur within this hierarchical relationship. This continuous process never stops. The continuity is shown by a tendency of a permanent switch of identities over time, and mainly but not exclusively in the form of taking on the dominant identity.²⁸

Donia and Fine show in the case of Ottoman conquest:

*After 1463 Islam appeared on the scene. It was a dynamic, well-preached new religion, having the advantage of being the religion of the conquering state...Moreover, in many cases, religious motives may not have been predominant in causing people to accept the new faith. And, finally, acceptance is a better word than conversion to describe what occurred in Bosnia. Probably few Bosnians in accepting Islam underwent any deep changes in patterns of thought or way of life. Most of those who became Muslims probably continued to live as they always had, retaining most of their domestic customs and many Christian practices. They adopted with conversion a few Islamic practices, which quickly would have acquired great symbolic value and would soon have come to be viewed as the essentials of Islam.*²⁹

Since this choice is primarily determined by external factors it stays merely at the manifestation and the surface level. In this context, the newly formed dominant identity is brutally affirmed to the

27 In a lack of their own elites, they rely upon colonial elites.

28 After the Ottomans came, not all conversions were towards Islam, many switched from one form of Christianity to the other. Ibid. p. 35.

29 Ibid. p.44 (Italics in original)

colonial power by the strongest intra-group compulsions and inter-group antagonism.

But this inter-group antagonism is not to be interpreted as an interethnic antagonism. As Donia and Fine conclude:

...despite its ad nauseam repetition in the international press, nowhere do we find evidence of the alleged centuries of hatred (whether religious or ethnic) among various Bosnian groups that has supposedly permeated their history.³⁰

Also they show that ‘few Bosnians’ ever referred to themselves as Serbs or Croats, and those who did were to be found in border regions³¹. And such a situation stayed until the nineteenth century.³² So from this point of view, the centuries long ethnic hatred and antagonism are nonsense.

The antagonism is to be considered more in social or class terms: the dominant group in close connection with the colonial power has privileges that are challenged by those who are unprivileged. Simultaneously with this hierarchical antagonism, the dominant group creates channels of an inter-group interaction and looks for *modus vivendi* in everyday life.

This interplay and mutual interdependence of group antagonism and cooperation could be seen on two levels. Both elites and population play in double registers. Seen from the perspectives of the political leadership, the elites play the game of cooperation with colonial power. Simultaneously, across the vertical line toward the grassroots they increase group tensions, by insisting on antagonism.³³

On the other side, the general population has no major problem with inter-group communication at the grassroots or the horizontal

³⁰ Ibid. p.7

³¹ Ibid.

³² Ibid. p. 73.

³³ The structure of these double registers is shown by Rastko Mocnik in *The Balkans as an Element in Ideological Mechanisms*, in: *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, Ed. Dušan I. Bijelic, Obrad Savic, The MIT Press, Cambridge Massachusetts, London, England, 2002. p. 79-85.

level; rather they cooperate in everyday life in social and cultural spheres without significant limitations. But on the political, vertical level, they immediately take a self-defensive, antagonistic position toward the other (dominant) group.

This is due to the fact that the dominant identity owes its very existence and position exactly to the differentiation towards the non-dominant group. In this differentiation play, the colonial power ultimately appears only as an active phantasm, “transcendentally signified” that makes the play possible. The colonial power becomes an empty space that might be filled by any content.³⁴ As such it contains endless potential for differentiation. In a given condition, each of the potentials could create a chain of signifiers that arbitrarily signify identities and their relationships: Christianity, Bosnian Church, Islam, communism and nationalism are discursive practices of identification in B&H society and simultaneously efficient survival strategies in a given geostrategic setting. And none of these identities/strategies ever appeared as firm and distinct ones.

Speaking with contemporary vocabulary, B&H has always been the postmodern society *par excellence*, in which only differences exist without any positive determination. And in the context of a national constitution according to the principle: *one ethnic group – one territory – one nation – one state*, B&H is basically an uprooted nation³⁵, open to continuous usurpations and various ideological modalities.

Being open and indeterminable, the ideologies are short lived yet extremely intensive. They are short lived since no lasting monolithic authority has ever been possible in B&H due to the constant changes to which B&H society has been exposed.³⁶ These ideologies, lacking any authoritative, inclusive, closing element, tend to dissolve

34 That might be imagined as a conqueror, even pure ideology.

35 In this regard any advocacy among political leftist and civic activists for the Bosnian nation is naive and a romantic kind of sentiment.

36 Even the myth of “transcendentally signified” is questionable. Although very submissive at first appearance, precisely pragmatic, Bosnians developed an extreme sense for irony and self-irony. Any success, any insistence on something, any difference, any grandeur, and any celebrity are instantly laughed at. Beyond politics, humor and irony are everyday mechanisms for keeping society quite egalitarian and basically stable.

themselves under the force of entropy. These ideologies are intensive since they are built by a recurring and powerful surge in the production of symbols that claim to signify something that cannot really be signified; the distinct ethnic self, “us” as opposed to “them”. War appears as the ultimate mechanism for attempting to do this.

In this respect, it is no accident that the first ethnic clash in B&H history actually took place during WWII³⁷. It was a consequence of centrifugal powers from Serbian and Croatian neighbors, having ontological claims over B&H population and territory since the nineteenth century. Violence was used as the ultimate tool for ethnic differentiation.

So the ethnic identity could actually be understood as a quite new form of identification within B&H society. Due to the Ottoman legacy and its *millet* system, group differentiation was only possible according to religion. So the religious difference was the only difference capable of denominating belonging to a certain group.

The identification of the ethnic groups as such, actually starts in the moment when religion is withdrawn from the public sphere.

Nineteenth century strategies of nation building were based on this principle: Orthodox were Serbs, Catholics were Croats. These strategies followed/preserved the *millet* patterns, partly introducing secular society by introducing the ethnic name, which at the same time is inseparable from its religious origins.

The post-war socialist regime has continued to confirm the existence of ethnic identities in B&H. Under the pressure of communist radical secularization, secularized religious groups became the ethnic groups and at the same time *Ethnos* became *demos*, a plural element within a homogenized communist ideology.³⁸ Still, the religious origin of the nation is preserved although religion itself is mar-

37 Donia, John V.A. Fine, Jr, Op.Cit. p. 11.

38 See: Ugo Vlaisavljevic, Jugoslovenski komunizam i poslije: kontinuitet etnopolitike, (Yugoslav Communism and After it; Continuity of Ethno-politics) Journal STATUS, No. 2, 2004, Mostar. p. 118-123.

ginalized. So the *millet* system persisted throughout the communist regime, and even today.³⁹

The “final” constitution of the ethnic groups happened with the fall of the communist ideology and by creating new ethnic semi-otic universes. A production of new symbolic orders and histories is open and visible in everyday life.⁴⁰ And in this process the religions played the main homogenizing role. After the pre-communist religions’ comeback, the society is again divided along religious lines. One cannot think of Bosniaks, Serbs and Croats in B&H beyond their religious belonging,⁴¹ simply because the religious difference among them is the only significant difference.⁴²

The role of ideology becomes very apparent in the process of ethnic constitution of B&H. But ideology itself cannot complete the job. It must be supported by “reality”. There must be some differences in “reality”. And the war as “the ultimate reality”⁴³ “proves” a prime difference between “us” and “them”, the human and the beast. Again, the war was an attempt to complete the process of ethnic differentiation.⁴⁴ And again it turns out to be a “mission impossible”.

Beyond political strategies, or even despite them, one can question whether Bosniaks’ insisting on aggression includes an alibi to their neighbors, Bosnian Serbs, who would never have attacked them unless manipulated from Serbia. The insistence on Serbian

39 Usually the question of ethnic belonging asked by a Bosnian is actually: what is your belief? And the answer is Bosniak (Muslim), Croat (Roman Catholic) or Serb (Christian Orthodox).

40 Three new languages are invented, some marginal historical personalities are promoted as important national characters; streets, schools, kindergartens are named after them, etc.

41 Even when they declare themselves as atheists.

42 All others are myths or political manipulation exercised very efficiently by the elites.

43 On War as the ultimate reality see: Ugo Vlaisavljevic, *South Slav Identity and Ultimate War-Reality in: Balkan as Metaphor* Op.cit.

44 Not to be understood as if I claim that a cause of the war is the need for ethnic differentiation, but just that one of the functions of the war is to strengthen the ethnic divisions.

aggression somehow diminishes the responsibility of Bosnian Serbs for the war.

Or one might make an hypothesis on the destruction of places of worship during war. It can be seen not as a symbolic act of ultimate destruction of the other ethnicity, but rather as destruction of the only significant difference among neighbors.⁴⁵ At an unconscious level the act actually says: “We are the same”. It can be argued that this act is not a recognition of the other, but quite contrary, its denial and hence the violence. But, structurally speaking, the argument cannot justify how Bosnians recognized each other, quite contrary, this recognition is hard, if not impossible to achieve. The fact that Bosnians belong to different religions does not mean that they perceive each other in the term of otherness. Bosnians recognize the other only as the Great Other, which is “always” conqueror, the enemy, always dominant. Finally “we⁴⁶” are all the same, “we” are all *raja*.⁴⁷ So if you transfer these images to the internal relation, as was proposed above, one actually deals with those “pretending” otherness.⁴⁸

And still we had the “typical” Bosnian matrix. Even today’s continuous ethnic constitution and self-confirmation has a “colonial” tinge, whether it is related to the potential colonial power of “moth-

45 Nebojsa Savija Valha: *Razaranje hramova u Bosni i Hercegovini – Etnopsihiološki skica* (Destruction of Temples in Bosnia and Herzegovina – An Ethno-psychanalytical Outline), Journal ALBUM, Sarajevo No. 10. p. 226-230.

46 The term “We” here denominates all Bosnians, Bosniaks, Serbs, Croats and others. It is an important social skill in B&H to know the exact meaning of that term in different contexts.

47 Turkish word, plural. During the Ottoman period it denominated common, unprivileged citizens. In contemporary colloquial language it denominates insiders. And everybody should become *raja*, or go somewhere else. It cannot be interpreted in ethnic terms by any means. The ethnic reality is completely opposite to the *raja* reality. *Raja* makes jokes with those who are ethnically aware.

48 A dominant narrative among the majority of Bosniaks (and those declaring themselves primarily as citizens) is that “We are all Bosnians. Bosnian Serbs are Orthodox Bosnians, Bosnian Croats are Catholic Bosnians”. Croat and Serbs on the other side claim that Bosniaks are Islamized Croats or Serbs.

er” countries,⁴⁹ or to the memory of the colonial power in which a specific group had a privileged position.⁵⁰ In both cases it is a paradoxical discourse of inferiority. The groups in Bosnia all the time emphasize their bad and jeopardized position in B&H society. They actually, in discursive practices – not politically – minimize their power: they are minorities, but they all belong to the greater national systems, which actually make them “dangerous” in comparison to the others. These kinds of discourse actually straighten their position both in security terms due to the connection to the greater power, and in the context of confirming the significant difference. And even today there are significant residues of previous ideologies and identities.

In an attempt to conclude this text I will emphasize that I by no means have been trying to assert that the existence of the three ethnic groups is questionable. Quite contrary, I see this as a finished process: we have the three major ethnic groups articulated as nations living in B&H today, namely Bosniaks, Serbs and Croats. It is a social and political reality. Certain percentages of other nationalities and non-declared ones are of insignificant importance.

What I have been trying to argue is that these nations are not monolithically articulated under the ontological assumptions. They were not constituted in a vertical line, from “blood & soil” as basic constituencies to the symbolic superstructures. Rather, they have been constituted horizontally, in a sequence of pragmatic choices, in continuous interaction with each other under the influence and severe pressure of different colonial powers and different ideological systems.

By imposing the ontological discourse in the interpretation of B&H reality, local and international actors actually close opportunities to resolve the actual and permanent crisis in the country. The best one can get is support for the *status quo*. And it is easy to fall into the trap of supporting ethnic division with the possible ulti-

49 In the case of Serbs and Croats and their identification with Serbs from Serbia and Croats from Croatia.

50 In the case of Bosniaks and their symptomatic identification with Turkey.

mate result of dividing the country! From the ontological perspective, country division looks like a rational solution. But, imposing assumes using force, and in the end it results in violence. Such an approach leads to a vicious cycle.

Contrary to the ontological one, the pragmatic and horizontal perspective opens possibilities since it “naturally” and logically follows from the existing social environment. This perspective sees the B&H society and its ethnicities as heterogeneously articulated, consisting of permanent interactions and intertwining. As such, in spite of paradoxes, contradistinctions and *aporia* in B&H society, this perspective already contains premises and models of coexistence. They could be recalled, interpreted in the contemporary setting and finally negotiated.

Unlike the ontological perspective that might be transferred only by *monologue*, which is always a vertical communication, the language of the ruler, of the *paterfamilias*, hence the language of force, terror and violence, the other perspective offers the possibility of horizontal communication – of *dialogue*. Different needs, attitudes, positions and solutions could be discussed, negotiated, adopted or denied for the common good only in a relationship where no one dominates. It might be that this is the (only) political (or any other) perspective of B&H society.⁵¹

As stated before for the Bosnian nation one may say for the Bosnian nations that they are uprooted nations, having no possibility to claim exclusive territory and hence are more like members of a cooperative farm “condemned” to share the land for common good – to use agricultural metaphors so popular among the population of B&H. Also in their everyday ethnic articulation they could not fully express their nationhood, unlike people from neighboring states or

51 This perspective is THE political perspective in its original (though reinterpreted in some specific points) Aristotelian meaning: free and equal citizens discuss and decide about the life of a *polis* in dialogue. There is no (political) reality or truth before and beyond dialogue, -it actually establishes them. See Aristotle’s “Politics”, <http://classics.mit.edu/Aristotle/politics.html> and “Nicomachean Ethics” <http://classics.mit.edu/Aristotle/nicomachaen.html>. Also Hannah Arendt’s interpretation in: *The Human Condition*, The University Press Chicago, 1998.

elsewhere:⁵² their articulation must stop in a place where it starts to enter the symbolic space of the other. It looks quite applicable for B&H what Derrida argues for European cultural identity, “neither monopoly nor dispersion”:

*...European cultural identity... cannot and must not be dispersed into a myriad of provinces, into a municipality of self-enclosed idioms of petty little nationalisms, each one jealous and untranslatable... But, on the other hand, it cannot and must not accept the capital of a centralizing authority that, by means of trans-European cultural mechanisms... be they state-run or not, would control and standardize.*⁵³

What is more important, the Bosnian case of identity constitution and reconciliation overcomes narrow regional contexts. Particularly in continuous reinterpretation of multicultural paradigms it gets a wider, if not global perspective. As Campbell concludes:

*“Bosnia” can therefore be thought as signifying an articulation of identity that embodies many of the onto-political assumptions of deconstructive thought... “Bosnia” is testament to constitution of an identity that was realized in a community without essence. It is an identity enabled not by closure but by the aporias abundant in a context of radical interdependence. It is an identity that operated in terms of the care for the complex relationship of identity/difference many want to advocate. In this context, if we wish to enable deterritorialized conception of identity in a global world, Bosnia might contain a number of instructive reflections.*⁵⁴

52 I do not argue that the other ethnicities are monolithically articulated under the ontological assumption, but that Bosnians have to be more careful when expressing themselves. Many Western societies become familiar with this reality, due to immigration.

53 Jacques Derrida, *The Other Heading: reflection on Today Europe*, Indiana University Press, Bloomington 1992, p. 38-39, quoted from David Campbell Op.Cit. p.188.

54 David Campbell, *Ibid.* p. 217-218

Let me here go back to the beginning and see what happens when the answer to the question “which ethnic group do you belong to?” is not an appropriate one. That is when a person from Bosnia and Herzegovina does not declare belonging to any one ethnic group. In most cases it produces considerable confusion. Suddenly, the discourse is left without its “zero” point from which it develops. There is no “transcendental”, archetypical Bosnian of the *X* ethnic group. Also, there is no available deciphering code to use in conversation. In this text I argued that the same confusion must be at place even when the person declares her/himself as being Bosniak, Serb, or Croat, or even when it declares being Jew, Roma, Albanian, Czech, Ukrainian, or any other minority living there. The code for deciphering Bosnian heterogeneous culture(s) is a very complex one.

* * *

Nebojša Šavija-Valha is coordinator at Nansen Dialogue Centre Sarajevo, Bosnia & Herzegovina, where he has been employed since 2000. He visited Nansenskolen for the first time in 1997. He has studied sociology and philosophy at the University of Sarajevo and for the time being he is enrolled in a post-graduate study in Social Anthropology. He has extensive experience from work in various NGOs and from the cultural scene of Sarajevo.

INGEN SNARVEI TIL FORSONING¹

Atle Sommerfeldt

Behovet for forsoning

Vi konfronteres daglig med bilder og nyheter fra samfunn der voldelige konflikter forårsaker menneskelig lidelse i ufattelig omfang. Nyhetsmedienes forkjærlighet for korte og entydige analyser klarer ikke å dekke over at grusomheten og volden har kompliserte og lange historiske årsaker. Mest rystende er det at konfliktene og voldsbruken tilsynelatende har folkelig oppslutning og deltakelse.

Vi har sett flere vellykkede forhandlingsløsninger de siste årene. Men det er også tydelig at våpenhviler og fredsavtaler inngått mellom lederne i en konflikt ikke er tilstrekkelig. Det tradisjonelle fredsdiplomati har begrenset mulighet til å løse konflikter som griper dypt inn i de stridende parters eksistens.

På søking etter nye begreper er behovet for forsoning blitt framhevet med stadig større styrke fra mange hold og med ulikt innhold. Forsoning ble inntil for få år siden nærmest oppfattet som et religiøst særbegrep. I 1990-årene fikk begrepet fornyet relevans som betegnelse på prosesser i sosiale og voldelige konfliktsituasjoner som er nødvendige for å gi konfliktrammede samfunn nytt liv og nytt håp. Dessverre er heller ikke vår tid befridd fra to tendenser som ofte har gjort at forsoning er blitt et lite akseptert begrep:

- Kravet om forsoning framsettes av observatører til konfliktene.

De sjeneres av konfliktens trusler mot egne interesser eller rys-

¹ Artikkelenes første del ble utgitt første gang i Inge Eidsvåg (red.): *Demokrati og fredelig konfliktløsning, Nansenskolens årbok 1996*. Innholdet i denne delen er basert på forelesninger som ble holdt de første årene i prosjektet, mens andre del, med tittelen: "Fredsbygging er ikke mulig uten forsoning" er skrevet i 2005.

tes av deres inhumane karakter og konsekvens. Ytre observatører kan lett redusere konfliktenes bakgrunn og innhold i forsoningens navn. For partene blir forsoning da useriøs moralisme og uforstandighet. De karakteristikkene vår egen biskop Berggrav fikk av økumeniske ledere for sine forsøk på forsoning med Hitlers Tyskland i 1939, gir ham dette preget av uforstand. Mange velmente, eksterne forsøk på løsning og forsoning i Sudan er uten tvil uttrykk for både useriøs moralisme og uforstand. Det er i Sudan-konflikten et problem at slike krefter bruker forsoningsbegrepet og slik diskrediterer dette. Mye av denne virksomheten er derfor også skadelig for den reelle forsoningsprosessen.

- Kravet om forsoning framsettes på en slik måte at det oppfattes som utvisking av forskjellen mellom offer og overgriper. Forsoning blir da betegnelsen på en harmonisering av konflikten, der spørsmålet om rettferdighet og ansvar blir oversett. Forsoning blir overgripernes måte å lure seg unna sitt ansvar på. Det er slik situasjonen oppleves for ofrene for de blodige årene i Chile og Argentina. Kravet om forsoning betyr i realiteten taushet. Det er overgripernes forsoning, ikke ofrenes.

Men vi ser også at behovet for forsoning vokser fram innenfra i konfliktfylte samfunn - ofte som et svar på konfliktens menneskelige kostnader som preger mange av dem. Intet håp om en bedre framtid kan overleve stadige massakrer og lidelser når lite tyder på at konflikten vil bli løst. Drivkraften i Mandelas og de Klerks forhandlinger var erkjennelsen av at ingen av sidene kan forsvare konfliktens menneskelige kostnader. Også prosessen i Guatemala har denne erkjennelsen i bunnen.

Vi har også, særlig i det sørlige Afrika, sett at ofrene for undertrykkelse ved maktovertakelse har gjort forsoning med sine fiender til et hovedprogram. Dette gjøres i erkjennelsen av det gjensidige behov partene har for hverandre i gjenoppbyggingen av det felles samfunnet. Det er neppe tilfeldig at nettopp det sørlige Afrika har satt forsoning på samfunnets dagsorden. Denne regionens konflikter og lidelser skyldes i stor grad at samfunnsmessige ulikheter og konflikter ble søkt løst ved separasjon. Atskilthet og grensdragning

fysisk og sosialt mellom ulike grupper ble systematisert. Slik framsto samfunnene i det sørlige Afrika som alternativ til et forsonet samfunn. Et blikk på historien i det sørlige Afrika viser at dette alternativet ikke ledet til redusert vold. Fattigdommen og volden som fulgte i separasjonens kjølvann, både åndelig, menneskelig og materielt, ble kanskje forsoningsprosessenes viktigste motivasjon.

Forsoningsprosessens forutsetninger

Forsoning innebærer at (tidligere) fiender finner fram til et grunnlag for fellesskap og nytt liv. Forsoning er derfor en prosess der konfliktens realitet behandles i framtidens perspektiv. Det forutsetter at fortidens og nåtidens fiendskap tas på alvor og ikke reduseres i betydning. Mennesker har faktisk vært villige til å drepe og dø for konfliktens innhold. Noen har begått umenneskelige handlinger mot andre, mens andre er blitt utsatt for umenneskelige overgrep. Noen har mistet sin menneskelige verdighet gjennom handlinger de har utført, andre er forsøkt frarøvet sitt menneskeverd ved overgrep.

Forsoningsprosessene må ha disse realiteter som utgangspunkt og konfrontere konfliktpartene med sannheten. Behovet for sannhetskommisjoner er derfor stadig sterkere artikulert. Sør-Afrika er det land der dette gjøres dypest og bredest. I Latin-Amerika strever en fortsatt med å finne en form som kobler sannhet og forsoning. Det er vanskelig å se hvordan dette kan gjøres uten at to forutsetninger er til stede:

For det første er forsoning neppe mulig dersom ikke partene gjeninner en forståelse av alle menneskers - også fiendenes og overgripernes - grunnleggende og likeverdige verdi. Overgrepene er som oftest motivert og muliggjort ved å redusere offerets menneskelighet; tilsvarende motiveres og muliggjøres hevnen ved en liknende reduksjon av motpartens menneskelighet. Det er vanskelig å se hvordan forsoningsprosessen kan finne sted uten at partene ser den andres menneskeverd. Dette kan motiveres langs forskjellige religiøse, ideo-

logiske eller pragmatiske linjer, men selve grunnverdien må gjenvinnes og etableres før forsoningsprosessen kan avsluttes.

For det andre må mennesket betraktes som ansvarlig for sine handlinger i fortid, nåtid og framtid. Dette betyr ikke at alle mennesker har det samme ansvar for konflikten, heller ikke for dens løsning. Men det betyr at alle må være villige til å stå til regnskap for sine handlinger og holdninger og slik ta ansvar for eget liv og egne valg. Å stille mennesker til regnskap og ansvarliggjøre oss er å bekrefte vårt menneskeverd. Det er ingen som kan ta fra de involverte parter ansvaret for verken fortiden, nåtiden eller framtiden. Det betyr ydmykhet fra oss utenfra. Men det betyr også at partene ikke kan skyve ansvaret over på udefinerte strukturer og aktører eller la det internasjonale samfunnet bli stående som den ansvarlige for både konflikt og løsning. Visst kan det finnes en lang rekke forklaringer til konflikten der også utenforstående faktorer er relevante. Men ansvaret for konflikten og løsningen og forsoningsprosessen bæres av partene og menneskene selv. Det betyr villighet til regnskap, skyld og straff, men også tilgivelse, overbærenhet og nytt liv.

Forsoningsprosesser og konfliktforståelser

Vår tid kjennetegnes av konflikter der mange faktorer er involvert og der det sjelden finnes enkle årsakssammenhenger eller løsningsalternativer. Jo dypere konfliktene griper inn i lokalsamfunnene og individene selv, desto mer komplekse synes årsakene og konflikttemaene å være. La meg nevne noen av de elementer som oftest opptrer i kombinasjoner i dagens konfliktområder:

Konfliktene bygger ofte på historiske erfaringer av urettferdighet, gjerne generasjoner tilbake, der ingen av dem som i dag lever i dag faktisk var involvert. I tillegg til slik historisk urett er konfliktene også preget av nåtidige overgrep og urettferdighet med bakgrunn i klasse, religion, kultur, rase, etnisitet og geografisk og ressursmessig kontrollkamp. Kjennetegnet ved konflikter som eksploderer i vold,

er at historiske og aktuelle konflikttemaer og urett gjensidig forsterker hverandre og blandes sammen.

Konfliktenes kompleksitet i form av forskjellige historiske og aktuelle elementer er *breddeperspektivet*. At disse involverer ulike nivåer i samfunnet, er konfliktenes *dybdeperspektiv*. Konflikter slik de her er beskrevet, berører hele det menneskelige samfunn: så vel individuelt følelsesliv og lokalsamfunn som diplomatenes formelle forhandlingspråk. I mange tilfeller har alle aktører i sine ulike roller del i hele dybden av konfliktens dimensjoner. Også ledende aktører har personlige interesser og ikke minst direkte erfaringer. Dette gjør at konfliktenes personlige dimensjoner ikke må undervurderes, verken i fredsforhandlinger eller i forsoningsprosesser.

Dagens konflikter er komplekse i dybde og bredde. De er også *omfattende*. Når lokalsamfunn eksploderer i vold er de fleste - om ikke alle - institusjoner i samfunnet involvert:

- Politiske og militære institusjoner, lokalt og nasjonalt
- militære
- organisasjoner innenfor det sivile samfunn
- uorganiserte lokalsamfunn som familier eller nabolag

At politiske og militære institusjoner er deltakere i konflikten, er det neppe nødvendig å gå nærmere inn i. Men konflikter som ofte ledes og drives av disse toppinstitusjonene søker legitimitet og støtte i det folkelige og lokale samfunn. For dem av oss som ikke tilhører det militære og politiske toppsjikt, men som lever og arbeider innenfor folkelige organisasjoner, har de siste tiårenes konflikthistorie vært en smertefull læringsprosess på dette punktet. Vi hadde nok ofte som utgangspunkt at f.eks. kirkene og andre humanitære organisasjoner kunne skape fred og løse konflikter på tvers av og i motsetning til denne verdens herskere. I stigende grad har vi måttet erkjenne at disse organisasjonene er konfliktarenaer selv, og til og med kan være konflikt drivende. For forsoningsprosessene er dette ingen ulempe. Tvert om betyr det at også folkelige organisasjoner er nødvendige deltakere i forsoningsprosessene, fordi de er deltakere i konfliktene. I løpet av kampen mot apartheid var det påfallende hvordan de progressive, kirkelige kretser i stigende grad erkjente

dette. Kampen mot apartheid ble også ført i kirkene selv for at disse skulle sprengte apartheids grenser og få menighetene ut i gatene og inn i sivil ulydighet. I Rwanda er det smertefullt å erkjenne at kirkene ikke har klart å skape kommunikasjon mellom gruppene på tvers av konflikten. Arbeidet for konfliktløsning og forsoning må skje innenfor kirkene selv fordi de menneskene som der samles, er en del av problemet.

Forsoningsprosesser, våpenhviler og fredsavtaler

Det er nær sammenheng mellom fredsavtaler, våpenhviler og forsoning, men de er likevel forskjellige. En *våpenhvile* er en avtale om ikke å bruke væpnet makt i konflikten. En *fredsavtale* innebærer en ordning av forholdet mellom partene som bringer den organiserte konflikt til opphør. Den *kan* innebære fellesskap, men ikke nødvendigvis. Felles for begge er at politiske og militære institusjoner inngår i dem på egne og folkets vegne. Deres holdbarhet er ofte avhengig av den legitimitet institusjonene har, som avgjør avtalens støtte i folket - i lokalsamfunnene og i organisasjonene. Men fredsavtalen i seg selv skaper sjelden et folkelig eierskap. Oslo-avtalens problemer med å få folkelig tilslutning er en illustrasjon på dette. Forsoning dreier seg på den annen side om hvordan ulikheter og konflikter kan løses på en slik måte at partene sammen skaper framtiden og slik binder seg til hverandre i gjensidig avhengighet. Forsoning forankres derfor nedenfra i folkets egne organisasjoner og verdier.

Forsoning kan være en forutsetning for våpenhviler og fredsavtaler, men er først og fremst prosesser som er viktigst etter våpenhvilene og til og med fredsavtalene. Dette henger sammen med flere forhold. Forsoningsprosesser krever en rimelig grad av åpenhet, forhandlinger fram mot våpenhviler og fredsavtaler skjer ofte i fortrolighet og med liten folkelig deltakelse. Våpenhviler og fredsavtaler er ofte uttrykk for realpolitiske kompromisser eller militære nødvendigheter. Slik må det nok også oftest være, men det begrenser slike av-

talers forsonende kraft. Prosessen fram mot Oslo-avtalen illustrerer dette. Nødvendigheten av fortrolighet var åpenbar.

Dessuten er forsoningsprosessene såpass krevende at så lenge folk finner vold enklere, velges dette. Men det finnes gode eksempler på at forsoning mellom fredsforhandlere skjer og bidrar til gjennombrudd. Dette henger sammen med dybdeperspektivet i vår tids konflikter. Også militære og politiske institusjoner ledes av individer med personlige følelser og erfaringer. I de senere år har vi gjentatte ganger sett hvordan de rette individene makter å bryte gjennom de institusjonelle rammer og åpne seg for personlige møter med fiendene og slik danne grunnlaget for våpenhviler og fredsavtaler. Både Oslo-avtalene og forholdet mellom de Klerk og Mandela viser dette meget tydelig. Vi har samtidig sett at der lederne ikke vil inn i denne type prosesser, uteblir også våpenhvile. Konflikten i Angola er eksempel på hvordan den manglende vilje hos lederskapet i Unita har hindret både våpenhviler og gjennomføring av fredsavtaler. I en slik sammenheng er forsoning avgjørende for fredsavtaler og våpenhviler. Derfor kan også forsoningsprosesser anvendes for konfliktløsning. Men som prosesser som skal forsonne lokalsamfunn og brede folkelige grupper, er det tryggest å regne med at de i alle fall forutsetter våpenhvile.

Forsoningsprosessenes innhold

Forsoningens mål er å gjøre lokalsamfunn i stand til å bygge en felles framtid, der konflikter og forskjeller er ressurser for fredsbygging og ikke for krig. Forsoning handler om å behandle fortiden på en slik måte at lokalsamfunn og menneskene som lever i dem, kan møte framtiden med ansiktet vendt framover.

Historien forandres ikke, ulikhetene blir ikke borte, men forsoningsprosessene tar sikte på å gjøre det mulig for lokalsamfunn å leve med både historien og ulikhetene i arbeidet med å gjenoppbygge og helbrede. I denne forstand er forsoning en forutsetning for varig fred.

Forsoning er ikke isolert fra fortiden. Tvert om er historien avgjørende for å forstå konfliktene, og forsoningsprosessene søker å behandle dette. Forsoning uten å behandle fortiden er ikke forsoning. Forsoningsprosessene møter fortiden med spørsmålet om sannhet. Den må avklare: Hva er sannhet - hva hendte? Og den må stille spørsmålet til aktørene: Handlet dere sant?

Forsoning kan heller ikke finne sted uten at man forholder seg til historisk og aktuell urett og overgrep. Forsoningsprosessen må derfor i sannhetens kjølvann gjenreise rettferdighetsproblematikken. Forsøk på å *overse* behovet for rettferdighet i en konflikt har gang etter gang vist seg å lede til fornyede konflikter. Den tredveårige konflikten i Burundi og Rwanda har uten tvil også vært preget av manglende vilje til å ta tak i rettferdighetsspørsmålet. Konflikten kan aldri løses uten at dette håndteres. Verken militær makt, politisk håndverk eller moralske appeller vil være tilstrekkelig. En rettferdig ordning mellom folkegruppene er den eneste vei til løsning.

Forsoningsprosessene har derfor to hovedelementer: Hvordan man skal behandle fortiden og hvordan man skal vende om fra fortid til framtid. Forsoningsprosessene må lede til aksept av fortidens realiteter. Historien kan ikke gjøres om og framtiden kan ikke bygges ved å forsøke å endre historien. Forsoningsprosessen må derfor definere arenaer som kan behandle fortidens urett. Men samtidig må man definere arenaer som hjelper mennesker til - på tross av fortidens urett - å skape en rettferdig og felles framtid.

Forsoningsprosessens arenaer

Forsoningsprosesser er komplekse og dyptgripende. Det er derfor umulig å peke på en institusjon eller ett sted eller en arena der forsoningsprosessen skal finne sted. Det er derimot nødvendig å identifisere de forskjellige elementene i forsoningsprosessen og finne arenaer der disse kan håndteres. En slik prosess er et forsøk på å komme til rette med den ofte overveldende følelse av maktesløshet som kan gripe mennesker og lokalsamfunn i møte med en så komplisert pro-

sess som forsoning er. Om en ikke har tro til å flytte fjell, kan en begynne å bære stein. En slik sammenstilling av ulike elementer og ulike arenaer gjør det mulig å se forskjellige typer handlinger og institusjoner innenfor en helhetlig prosess. De ulike elementene er deler av forsoningsprosessen, men besitter ikke hele prosessen og er heller ikke den ene nødvendige forutsetning for at forsoning skal kunne gjennomføres.

Håndtering av fortiden

Sentrale arenaer i håndteringen av fortiden, er *rettslige og semi-rettslige institusjoner*. Verdenssamfunnet og de aller fleste enkeltsamfunn har i dag et rettssystem som gir mulighet for rettsforfølgelse av overgrepere i en konflikt. Disse institusjonene spenner fra internasjonale krigsforbryterdomstoler til kriminalrett og spesielle kommisjoner med et videre eller smalere juridisk mandat. Særlig sentralt står sannhetskommisjoner som søker å avdekke fortidens forbrytelser og de ansvarlige for dem.

I et forsoningsperspektiv gir disse arenaene stor mulighet til å finne sannheten og måle den opp mot etablerte normer utenfor den akutte konflikten. De gir også mulighet til å plassere ansvar, og de gir mulighet til straff og oppgjør. De rettslige institusjonene kan også håndtere fortiden eller historien på en fruktbar måte for fremtiden. I arbeidet med å skille de historiske realiteter som ikke kan endres, fra de realiteter som må behandles for å kunne gå videre i fremtiden, er muligheten for ansvarliggjøring et fruktbart kriterium: Den delen av historien der det er mulig å stille faktiske personer til ansvar for overgrep, kan behandles direkte. All annen historie må en akseptere ikke kan endres, og selv om den ikke glemmes, skal den ikke stå i sentrum for byggingen av fremtiden.

Til dette egner de rettslige institusjonene seg utmerket. Svakheten ved disse institusjonene er først og fremst tre: Det er for det første ofte svært komplisert - både kvalitativt og kvantitativt - å identifisere de ansvarlige og å bestemme hvem som skal rettsforfølges, mer kom-

plisert dess mer dyptgripende og voldelig konflikten har vært. Skulle *hele* Sør-Afrikas hvite befolkning rettsforfølges? De nøt jo alle godt av apartheidsystemets frukter. Eller bare de som stemte Nasjonalistpartiet - de var jo faktisk ansvarlige for den politiske makt. Eller kanskje bare medlemmene av Nasjonalistpartiet? Det er heller ikke enkelt å fastsette en straffeutmåling som er både rettferdig, human og praktiserbar.

Det er illustrerende at 90 000 nordmenn ble etterforsket etter annen verdenskrig - og da er ikke de mange økonomiske profitører regnet med. Når dette var situasjonen i en relativt mild og entydig konflikt som i Norge under okkupasjonen, kan en lett forestille seg hvordan disse problemene blir i land som Bosnia, Rwanda og Sør-Afrika. Det byr på uoverstigelige problemer å holde titusener i fangenskap. I Rwanda er forholdene i fengslene i seg selv en humanitær krise. I tillegg til at det foreløpig i prinsippet er varetekt, er det vanskelig å se hvordan hver enkelt skal kunne dømmes og sone. *Dødsstraff* for alle morderne er en humanitær umulighet og vil dessuten garantere nye blodbad.

Den andre begrensningen ved de rettslige institusjonene er at en rekke av de realiteter som skaper sår og hat i en konflikt og som skaper grunnlag for framtidige konflikter, ikke kan eller bør rammes av rettsvesenet. Det klassiske eksemplet er lokalsamfunnenes utfrysning av barn født som følge av kjærlighet eller voldtekt mellom okkupert og okkupert. Det er ingen tvil om at lokalsamfunnet her begår overgrep mot et menneske som i neste omdreining av historiens skrue kan danne grunnlag for nye konflikter. Men det er ikke mulig å rettsforfølge lokalsamfunns intoleranse.

Den tredje begrensningen er de rettslige institusjonenes svake verdi som helbredende kraft. Erfaring viser at straffeforfølgelse av overgripere er nødvendig både for ofrene og for overgripernes helbredelse. Men samtidig viser erfaring at dette ikke er tilstrekkelig, særlig for ofrenes helbredelse. Domstoler har begrenset terapeutisk effekt for ofrene fordi de først og fremst konsentrerer seg om overgriperen. Ofrenes utbytte er avdekking av sannhet og identifisering av ansvarlighet. Men sårene trenger mer for å gro. Det kan ikke domstolene gi.

Det er derfor helt nødvendig at forsoningsprosessen også utvikler ulike *terapeutiske rom* for behandling av de sårede sjeler som kommer ut av konfliktene. Først og fremst er det viktig å gi ofrene mulighet for terapeutisk bearbeiding, men også overgripernes behov for behandling av sine traumer må tas på alvor. De terapeutiske forsoningsprosessers mål vil være å utvikle evne til å leve med fortidens overgrep og i beste fall gjøre dem til ressurser for byggingen av det nye samfunn og fellesskap. Det terapeutiske rom har faglig erfaring i å håndtere kriser, traumer og overgrep. På mange måter gir erfaringene fra voldelige konflikter mer ekstreme, men likevel kjente uttrykk for fenomener som angst, sorg og ødelagt selvbylde. Det terapeutiske rom er derfor en viktig arena i forsoningsprosesser. I Sør-Afrika har kirkene etablert institusjoner og programmer som kobler traumebehandling til forsoningsprosessen. Erfaringene er oppmuntrende så langt.

Begrensningene i det terapeutiske rom er særlig to:

- Det er kvantitativt umulig å gi dybdeterapi til en hel befolkning. Selv ikke alle barn kan gis individuell terapi etter en krig. Det terapeutiske rom kan derfor aldri stå alene.
- Det terapeutiske rom vil med nødvendighet konsentrere seg om individer og eventuelt mindre grupper i behandlingsprosessen. Fokus vil og bør rettes mot det individet selv kan gjøre noe med. Faren er dermed til stede for at konflikten individualiseres og privatiseres. Terapien blir da opium i stedet for kraft til videre liv.

I vår kristne kultur er *de religiøse institusjoner* steder der forsoningsprosesser tradisjonelt er en integrert del av den ukentlige gudstjenestefeiring. Også i andre religiøse tradisjoner spiller forsoning en viktig rolle. Det sørafrikanske kirkerådet har arbeidet med forsoningsbegrepet og kirkenes rolle i forsoningsprosessen siden midten av 1980-tallet. Mye av det følgende er basert på refleksjon derfra. Den kristne forsoningsprosessen har noen viktige kjennetegn som er betydningsfulle i en forsoningsprosess:

- Det kirkelige fellesskap er overskridende i forhold til alle konflikter i denne verden og består derfor ofte av *både* overgripere

og ofre. Det er derfor et unikt fellesskap som tvinger fram kommunikasjon på tvers av konfliktene.

- Det kirkelige fellesskap har et 2000-årig ritual for forsoning: bekjennelse av overgrep - villighet til bot - tilgivelse - nytt fellesskap. Dette skaper en trygghet for både offer og overgriper, der begge kan være forsikret om at den andre part ikke vil utnytte til egen fordel den sårbarhet som forsoningsprosessen inviterer til og åpner for.
- Den religiøse forsoning inviterer til et fellesskap der fortiden kan håndteres og der mulighetene for et handlingsfellesskap for fremtiden kan etableres. Slik bærer det religiøse rom i seg muligheten til å integrere de to hoveddelene av forsoningsprosessens innhold.
- Det religiøse rom integrerer også individ og fellesskap ved å henvende seg til individenes behov i et fellesskap.
- Det finnes muligheter i det religiøse rom til å finne fram til og formulere forsoningens grunnleggende og overskridende verdier som kan bringe både individ og fellesskap inn i et felles verdiunivers. Dette er ikke minst svært relevant der religiøse konflikter er viktige komponenter i konfliktene. Det er faktisk mulig å finne fram til fellesskap, gjerne på begrensede områder, på tvers av forskjellene.
- Det religiøse rom har også klare begrensninger. Den viktigste er at det religiøse roms uttryksmidler ofte forutsetter en identifikasjon med rommet som personene ikke nødvendigvis har. Selv om det religiøse rommets rolle i forsoningsprosesser ikke er begrenset til dem som tradisjonelt bruker rommet, er det klart at mange kan føle seg fremmed overfor rommets kultur og uttryksmidler.

Erfaringene fra kirkenes rolle viser også at det kan bli et spørsmål om det religiøse roms legitimitet utenfor rommet selv. Det er en fin grensegang mellom der kirkene i god mening påtar seg stedfortredende roller og der de gjør dette uten i tilstrekkelig grad å innse sin begrensede legitimitet i å utføre forsoningshandlinger på vegne av

andre. Dette siste kan lede til en form for symbolisme som kan virke provoserende og forenklet.

Det religiøse rom har heller ikke rettslige sanksjonsmuligheter eller tilstrekkelig terapeutisk kompetanse. Det religiøse rom må derfor handle i samvirke med disse. Det religiøse må også bringe menneskene ut i arenaer for bygging av den felles framtid utenfor det religiøse rommet, slik at forsoningsopplevelser i rommet blir sosial virkelighet utenfor rommet.

Bygging av felles framtid

Forsoning må ha et framtdsorientert siktemål. Det er derfor avgjørende for at det bevisst utvikles arenaer der handlingsfellesskap bygges på tvers av konfliktene.

Det viktigste er at det utvikles arenaer for en *demokratisk kultur*, der konflikter løses uten vold: Viktige elementer i en slik kultur er at retthaveri erstattes med kompromisser mellom ulike interesser. Grunnleggende felles interesser må identifiseres og tilstrekkelig rom må etableres for minoriteter og marginaliserte. Derneft er det avgjørende å identifisere *felles programmer drevet av organisasjoner i det sivile samfunn* der handlingsfellesskapet bygges gjennom konkrete tiltak - det være seg innenfor sport, sosialt arbeid, gjenreisning eller næringsliv. Gjennom praktisk handling opplever menneskene hverandre som medmennesker og drives til å finne løsninger på konkrete problemer. Slik utvikles kjennskap, vennskap og konfliktløsende evne. Uten slike felles handlingsprogrammer blir forsoningsprosessen lett for abstrakt og dermed irrelevant for folk flest. Handlingsprogrammer må videre utvikles til *særlig* fordel for de marginaliserte og urettferdig behandlede. Hvis ikke disse styrkes, vil forsoningsprosessen dø.

Etablerte institusjoner innenfor det politiske, militære og sivile samfunn har særlig ansvar for å ta ledel i utviklingen av en demokratisk kultur og felles handlingsprogrammer. Ikke bare fordi disse ofte har vært konflikt drivende og slik må gjøre opp for sin skyld ved å finne forsonende fellesprogrammer, men også fordi de besitter

den nødvendige makt og innflytelse til å skape forsoningsprosessens kultur. Innenfor disse institusjonene og mellom dem må prosessene nedenfra møtes av holdninger og handlinger som sprenger aktørenes egne perspektiver og interesser. Særlig religiøse, kulturelle, opplærende og politiske institusjoner bærer tunge ansvarsbyrder.

Religiøse institusjoner må utvikle ritualer for forsoning der det religiøse fellesskap blir det sted der viktige symbolhandlinger kan skje og der handlingsfellesskap blir etablert. Det sørafrikanske kirkerådet har utviklet «Ritualer for forsoning» som har sterke kristne elementer, men som tar opp i seg afrikanske forsoningstradisjoner og også tverreligiøse former, samtidig som de utvikler sosiale programmer.

Forsoningens grense - og alternativ

Vi er i Norge opplært i at «fred er ei det beste, men at man noget vil». Dette århundret har lært oss at fred og forsoning i møte med absolutt og overgripende ondskap må konfronteres med sannhet og kamp. Det finnes ondskap i konflikter som en ikke kan kompromisere med, men der forsoningens krav til sannhet og rettferdighet er særlig sterkt og tydelig. Samtidig har også vårt århundre lært oss at mange krefter vil svært mye og er villige til å bruke ubegrensede maktmidler for å nå slike mål, ikke sjelden høyverdige. Problemet er at prisen blir så høy at lidelsens uendelighet og konfliktens uløselighet i seg selv umuliggjør framtiden for noen av partene. Da er faktisk fred det beste slik at fellesskapet kan oppnå det en vil. Sann forsoning vil da sikre at freden gir rom for å oppnå det en vil.

Forsoning er ikke et uttrykk for prosesser der motsetninger, overgrep, sannhet og urettferdighet feies til side. Tvert om er forsoning avgjørende nettopp i arbeidet med å komme til rette med dem på en byggende måte. Alternativet er i realiteten voldens og lidelsens fortsettelse. Konflikter mellom samfunn kan ikke løses ved at vi parkerer hverandre i båser. Ikke så lenge den verden vi lever i er én. Men forsoning er ingen enkel vei til en felles framtid.

Fredsbygging er ikke mulig uten forsoning²

Etter at forsoning som begrep fram til slutten av 1980-tallet nærmest var sett på som et religiøst særbegrep, fikk det en voldsom oppmerksomhet i løpet av 1990-tallet. Selv om begrepet ble brukt for enkelt både av politikere, religiøse organisasjoner og prosjektarbeidere, har ”forsoning” beholdt sin relevans i arbeidet med å overvinne konflikter og bygge fred. ”Forsoning” er blitt en viktig del av verdenssamfunnets politiske retorikk, samtidig som en betydelig mengde forskning har bidratt til faglig refleksjon om forståelsen av begrepet.³ Forsoning har funnet sin plass innenfor en bredere agenda for fredsbygging, slik vi ser det f.eks. i den norske regjeringens strategiske rammeverk ”Utviklingspolitikkenes bidrag til fredsbygging” (2004), som er forankret i ulike FN-prosesser.

Det var mye skepsis i sekulære fagmiljøer mot begrepet forsoning for 10 år siden. Til det var assosiasjonene fortsatt for religiøse. Mitt inntrykk er at det her har skjedd en endring. Først og fremst har begrepet og realiteten bak det vist sin relevans.⁴ Men dernest er det også slik at religion i mindre grad sees på med skepsis eller overbærenhet. Også sekulære fagmiljøer i Vest-Europa erkjenner i dag både religionens betydning for svært mange land og folk, men også at den representerer viktige arenaer og aktører for konfliktløsning og fredsbygging. Samtidig må det understrekes at forsoning av ulike

2 Denne delen av artikkelen er skrevet i 2005, som etterskrift til første del.

3 Det er ingen tvil om at Sør-Afrikas Truth and Reconciliation Commission er helt avgjørende for den sentrale plass forsoning har fått i overgangssituasjoner og at den har stimulert til det brede faglige engasjementet. Rapporten er betydelig i omfang, prosessen i seg selv var åpen, debatten omkring den var intens og omveltningen i Sør-Afrika var i seg selv spektakulær og vel kjent. Kommisjonens rapport i 5 bind, publisert i oktober 1998, vil forbli et standardverk. En lett tilgjengelig innføring i den sør-afrikanske prosessen finnes i Desmond Tutu: *Ingen fremtid uten tilgivelse*, Pax Oslo 2000.

4 I Norge har det med utgangspunkt i Nansenskolen Dialogprosjekt, men videreført av Enver Džuliman vært gjort et betydelig arbeid for å overføre begrepet forsoning til det sekulære Balkan. Jfr. Boken *Den vanskelige forsoningen*, skrevet på serbisk, bosnisk og kroatisk med bidrag fra Norge, Sør-Afrika, Palestina og Latin-Amerika i tillegg til Džulimans eget bidrag. Boken ble utgitt av Den norske Helsingforskomité med støtte av Kirkens Nødhjelp og Stiftelsen Fritt Ord i 2001.

religiøse retninger kan misbrukes i retning av harmonisering av konflikter.⁵

Forsoning er prosessen som gjør det mulig for tidligere fiender å bygge en felles framtid.⁶ Derfor er forsoningens relevans først og fremst å finne hos de mennesker og de lokalsamfunn, som etter årtier med konflikt og overgrep, arbeider for å skape en slik felles framtid. De vet at alternativene til forsoning er separat utvikling eller fortsatte overgrep. Ingen av disse er til å leve med i lengden.

Hensikten med dette etterordet er å utdype enkelte sider ved forsoningsprosesser i lys av de erfaringer jeg fra mitt ståsted i Kirkens Nødhjelp har høstet i de siste ti årene.

Den vanskelige sannheten

Robert Mugabes Zimbabwe var det første landet i vår generasjon der forsoning ble aktivt brukt for å skape et nytt samfunn etter en konflikt. Etter kolonitidens overgrep, Smith-regimets rasistiske undertrykkelse, den blodig borgerkrigen og Mugabes overraskende og overbevisende valgseier, ble de fleste internasjonale observatører overrasket og imponert over Mugabes vilje til å inkludere de hvite i det nye Zimbabwe. Han tok en politisk beslutning om å skape en framtid sammen med de tidligere undertrykkerne. Det ble aldri gjort noe forsøk på å etablere en felles forståelse av hva som hadde skjedd i kolonitiden og under settler-regimet. Alt ble oversett for å bygge det nye Zimbabwe, og det betente spørsmålet om landreform ble utsatt i 10 år. Den britiske regjering og Zimbabwes hvite landeiere var fornøyd og håpet nok at etter ti år ble løftene om landreform også glemt.

5 Allerede det berømte Kairos-dokumentet fra sør-afrikanske frigjøringssteologer fra 1987 tok et avgjørende oppgjør med forsonlighetstradisjonen i kristen sosiallære. Norsk utgave: *Sannhetens Øyeblikk*, Mellomkirkelig Råd for Den norske kirke, 1986.

6 Artikkelen "Ingen snarvei til forsoning" synes for meg fortsatt å fange opp de viktigste elementene i forsoningsbegrepet og forsoningsprosessene. Derfor går jeg ikke lenger inn i dette, men henviser til artikkelen.

I dag vet vi at Mugabe etter 15 år fant det politisk nødvendig å bruke fortiden for å sikre sin egen maktposisjon. Men heller ikke denne gangen var det noe ønske om å avdekke sannheten som styrte forholdet til fortiden. Fortiden ble igjen brukt instrumentelt for å styrke Mugabes politiske prosjekt og makt.

I Namibia har de også fått problemer med sannheten. Men her er det kravene fra andre deler av frigjøringsbevegelsen om å avsløre hva frigjøringsbevegelsen SWAPO faktisk bedrev i eksil og i forhold til rivaliserende motstandsbevegelser som førte til utilsørte trusler fra president Nujoma mot bl.a. Det nasjonale Kirkerådet. Heller ikke SWAPO ønsket å håndtere fortiden som et sannhetspørsmål.⁷

Selv i Sør-Afrika fikk ANC store vansker med Sannhets- og forsoningskommisjonens rapport, fordi den også dokumenterte overgrep fra ANCs side under frigjøringskampen.

Da jeg i april 2002 i Kabul hadde samtaler om gjenoppbyggingen, ble også spørsmålet om en sannhetskommisjon reist. Men budskapet fra alle var at dette var for tidlig i forhold til behovet for å binde opp krigsherrene i byggingen av det nye Afghanistan. En sannhetskommisjon kunne lede til en ny borgerkrig. Forutsetningen for stabilitet var at tidligere overgripere og fiender ikke holdt hverandre ansvarlig for fortiden. Det var krevende nok å holde hverandre ansvarlige for nåtiden og framtiden.

I Irak gjorde USA det annerledes. Der fjernet man alle som hadde hatt noe med det tidligere undertrykkende regimet å gjøre. Lærere med medlemskap i Baath-partiet fikk sparken. Hæren ble oppløst. Men heller ikke i Irak gikk en inn på noen vurdering av sannhet i bedømmelsen av fortiden. Man skar alle over en kam. Bush-administrasjonens politiske prosjekt styrte, ikke behovet for å avdekke sannheten slik en forsoningsprosess krever. Resultatet var og er en katastrofe.

Erfaringene fra Argentina, men også i noen grad fra Chile, viser at forsøk på å lage kompromisser om fortidens sannhet gjør at fortiden ikke får hvile og at behovet for å håndtere fortiden gjenopp-

7 Jfr. Siegfried Groth: *Namibia. The wall of silence*. Wuppertal 1995.

står. Samtidig kan eksemplene fra Chile og Argentina vise at det har noen fordeler at sannhetsspørsmålet om fortiden håndteres på noe avstand i tid.

El Salvador og Guatamalas kommisjoner har hatt et annet problem: de fikk ikke noen bred forankring i landet og var for lite spesifikke til å bidra tilfredsstillende til forsoning. Men særlig den guatemalanske rapporten etablerte en sannhet på et overordnet nivå som har vært viktig.⁸ Det er også interessant at "Commission for Historical Clarification" var en del av Oslo-avtalen i 1994. I begge tilfeller har kommisjonene bidratt til å gjøre tilbakefall til militærdiktaturer vanskeligere. Ressursknappheten som Sannhets- og forsoningskommisjonen i Kongo opplever mens dette skrives, er et annet uttrykk for hvor vanskelig det er å avdekke sannhet som vil være ubehagelig for sentrale aktører i fredsbyggingen.

Hovedpoenget med disse eksemplene er at de ti siste årene har vist at sannhetsspørsmålet i vurderingen av fortiden er krevende og vanskelig å håndtere. Det blir lett nedprioritert til fordel for seierherrene/koalisjonen av fredsbyggeres politiske prosjekter. Imidlertid tyder de fleste erfaringer på at fortiden må håndteres i sannhet dersom byggingen av fremtiden skal lykkes. Men det kan tenkes at det bør gå noe tid etter overgangen før en slik prosess settes i gang, slik at aktørene som er nødvendige for å bygge freden ikke blir skremt tilbake til våpnene.

Nye muligheter for rettsoppgjør

Det er en stor begivenhet at Den internasjonale straffedomstolen (ICC) er etablert. Verdenssamfunnet har med dette skaffet seg et instrument som gjør rettsoppgjørene etter en konflikt enklere å håndtere, eller rettere: en har instrumentet og kan konsentrere seg om å diskutere hvorvidt det skal brukes.

⁸ Jfr. Guatamala, Memory of Silence. Report of the Commission for Historical Clarifications. Conclusions and Recommendations. Guatamala 1999

ICC vil uten tvil kunne bygge på erfaringene fra særdomstolene for Balkan og Rwanda. I et forsoningsperspektiv bekrefter erfaringene fra de to domstolene både rettsoppgjørets nødvendighet og dets begrensinger. Nødvendigheten knytter seg til at det internasjonale samfunn understreker at visse forbrytelser ikke er et indre anliggende alene, men et ansvar for hele verdenssamfunnet. Straffedomstolen vil gi viktige bidrag til ansvarliggjøring av overgripere, ofrenes behov for sannhet og straff av de skyldige.

Men erfaringene bekrefter også en del begrensinger. Domstolene er basert på individers overgrep og er derfor bundet til påvisbare overgrep begått av enkeltpersoner. Dette utelukker atferd som er viktige hindringer på vei til forsoning, som utstøtelse, fordommer og andre holdninger. Domstolene kan ikke håndtere hele mengden av saker. Dette leder til konsentrasjon om de største overgripere. Dette er viktig, men utilstrekkelig.

Rettsak og straff er viktig, men er bare ett av flere elementer som er nødvendige for å håndtere fortiden med sikte på å skape en felles framtid mellom fiender. I et forsoningsperspektiv blir det en stor utfordring for Den internasjonale straffedomstolen å balansere mellom ansvarliggjøring overfor universelt aksepterte lover og lokalsamfunns tradisjonelle måte å håndtere overgrep på. De fleste samfunn har tradisjonelle instrumenter håndterer overgrep. Dersom disse blir koblet av, kan domstolens beslutninger miste legitimitet og i alle fall relevans. Erfaringene både fra Balkan og Rwanda er at domstolenes behandling i for liten grad berører vanlige menneskers erfaringer. Domstolens mulighet til å bli en aktiv del av forsoningsprosessen der både offer og overgriper er en del av framtiden, er derfor begrenset.

Rwanda er en inne i et forsøk på å samle behovet for sannhet, straff og forsoning gjennom de såkalte Gacaca-domstolene.⁹ Dette er en juridisk formalisering av den tradisjonelle, rwandiske Gacacametoden for konfliktløsning. Prosessen gjennomføres på landsbygd-

9 Det danske tidsskriftet *Den nye Verden* har i sitt nr. 2/2004 en gjennomgang av Rwanda kalt "I skyggen af et folkedrab, Rwanda ti år efter". Tidsskriftet har en rekke artikler, også om Gacaca-prosessen og fylldige bibliografier om Rwanda og folkemordet.

nivå. Samfunnstjeneste, gjerne knyttet til ofrene, er viktige straffemetoder. Slik sikres både bredde og dybde i prosessen.

Den store styrken ved dette er at oppgjøret skjer i former som er velkjente for alle, at det skjer der overgrepene ble begått og at hele befolkningen får mulighet til å delta. Dette gjør det også mulig å håndtere et stort antall overgripere, et problem som de internasjonale og vestlige domstolene sliter med og vil komme til å slite med. Det gir også mulighet til å håndtere de mindre overgriperne. Selv om det finnes svakheter, er styrken ved denne lokale forankringen og kombinasjonen av sannhet, straff og forsoning så store at prosessen må bli en viktig ressurs i fremtiden.

En permanent, internasjonal sannhetskommisjon?

Det kan se ut som koblingen mellom sannhet og rettsoppgjør er et viktig problem i hvordan forsoningsprosesser skal håndteres. Dette er naturlig, fordi avdekking av sannheten om fortiden vil avdekke overgrep som må håndteres, samtidig som overgriperne er en del av samfunnets framtid.

Når dette skrives i april 2005 står verdenssamfunnet overfor en ny situasjon med overgang fra konflikt til fredsbygging. Etter mer enn 20 år med krig, ble det i januar 2005 undertegnet en fredsavtale mellom regjeringen i Sudan og frigjøringsbevegelsen SPLA/M. Fredsbyggingen vil uten tvil bli en meget krevende prosess. I fredsavtalen og i planene for fredsbygging, spiller oppgjøret med fortiden liten rolle. Den katolske erkebiskopen i Juba, som ber om en sannhets- og forsoningskommisjon, finner lite av dette i de to partenes eller det internasjonale samfunns planer. Dette er ikke overraskende, men det illustrerer at både Sudan og det internasjonale samfunnet har et problem. I en konflikt som har kostet 2 millioner mennesker livet de siste 20 årene, er overgrepene massive. Det betyr at det lever mennesker med store sår som i fredsbyggingens eufori står i fare for å bli oversett. Men fortellingene deres vil leve i familiene og i landsbyene

og danne grunnlaget for barn og barnebarns frustrasjon og potensielle hevn.

I erkjennelsen av at denne virkeligheten vil følge de aller fleste slike overganger, er det kanskje på tide å stille spørsmålet om verdenssamfunnet trenger et anerkjent instrument for å gjennomføre sannhetskommisjoner etter internasjonale standarder, tilpasset de enkelte samfunns lokale tradisjoner? Utfordringen er å sørge for at slike kommisjoner ikke hindrer våpenhviler, fredsavtaler og fredsbygging. En slik internasjonal kommisjon bør være permanent og fungere som dokumentasjons- og læringscenter. Mandatet bør være å avdekke den faktiske sannhet¹⁰ knyttet til overgrep og å bestemme hvilken metodikk som kan anvendes i det gitte samfunn og hvilke tradisjoner som kan nyttegjøres. Hver nasjonale kommisjon bør ha medlemmer fra det internasjonale samfunn, sentrale representanter for religionene i det aktuelle samfunn, representanter fra andre deler av det sivile samfunn og troverdige og respekterte personer fra dette landet. Kommisjonens forhold til Den internasjonale straffedomstolen bør avklares på generelt grunnlag, men det bør åpnes for tilpassinger i hvert tilfelle.

En slik permanent Sannhetskommisjon kunne bli en del av den foreslåtte Kommisjonen for Fredsbygging under FNs Sikkerhetsråd. Denne kommisjonen foreslås av generalsekretær Annan som en del av FN-reformene. Det springende punktet er om sannhetskommisjonen skal nøye seg med å avdekke konkrete overgrep som strider mot internasjonale standarder for kriminalitet, eller om den også bør ta tak i det bredere bildet som setter overgrepene inn i en historisk sammenheng og ser på overgrep som går utover det som med rimelighet kan gis straff, som f.eks. fordommer. Å lykkes med å eta-

¹⁰ Faktisk sannhet, eller forensisk sannhet, er den rettslige og bevisbare sannhet. Den er basert på faktisk og objektiv informasjon knyttet til spesifiserte hendelser og identifiserbare mennesker og som besvarer spørsmål om hva som hendte med hvem, hvor, når og hvordan, og hvem som faktisk var involvert. Denne sannhetskategorien må, i følge sør-afrikanerne, suppleres med Personlig og fortellende sannhet, Sosial sannhet og Helbredende sannhet. Jfr. Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, volume 1, s. 111-114.

blere en slik kommisjon er uten tvil meget krevende. Men saken er for alvorlig til å bli avvist som urealistisk.

Traumebehandlingens nødvendighet

I mange samtaler med ledere og alminnelige mennesker fra land ødelagte av konflikt, er jeg i stadig økende grad konfrontert med nødvendigheten av å håndtere folks traumer. Det gjelder først og fremst dem som er ofre for overgrep, men også overgriperne. Traumene er først og fremst knyttet til konkrete opplevelser og egen adferd, men for ofrenes del er de også særlig knyttet til opplevelsen av å bli oversett. Det vanskeligste er traumer knyttet til seksualisert vold og eventuelle barn født som resultat av voldtekter. Her er selve voldtektene et tabu, og dersom de er kjent, iverksettes ofte sosial ekskludering. Det overveiende flertall av ofrene er kvinner, som i utgangspunktet ofte har lavere status.

Det er behov for flere arenaer hvor disse utfordringene kan håndteres. Det handler både om arenaer for personene, arenaer i lokalsamfunnet og nasjonale handlinger som blir en del av traumehåndteringen. De fleste samfunn har tradisjonelle arenaer og mekanismer for behandling av sorg og overgrep, både religiøse og andre. Disse vil måtte danne grunnlaget for all traumebehandling. Men det viser seg også at det er behov for mer spesialiserte tjenester, ikke minst når overgrepene er massive og ukjente for samfunnets tradisjon.

Når det gjelder tabubelagte traumer er saken mer komplisert. Da må det arbeides med de tradisjonelle aktørene for å få dem til å se at også disse traumene må bearbeides.

I møte med skam er inkludering av dem som føler skam, noe av det viktigste som må skje. Da kan det være andre arenaer og aktører som blir sentrale enn de som tradisjonelt har håndtert sorg.

Men i alle tilfeller er det internasjonale bidraget begrenset og må hele tiden forholde seg til de tradisjonene som finnes. Bare slik kan en skape bærekraft og bistand til det store antall som trenger bearbeiding av opplevelser eller adferd.

Fredsbygging og forsoning

Det er en stigende erkjennelse i det internasjonale samfunnet at det er nødvendig å sette inn betydelige og ekstra ressurser i samfunn som har gjennomlevd konflikter. Det internasjonale samfunn kaller dette fredsbygging, og det er blitt utviklet i FN-systemet det siste 10-året. Som nevnt ovenfor ses forsoning som en del av denne bredere agenda. Den norske regjeringens strategiske rammeverk har en, etter min oppfatning, korrekt bredde i perspektiv og tiltak som er nødvendig.

I et forsoningsperspektiv, er det særlig fem forhold som er viktig å understreke for å sikre fredsbyggingens nødvendige kvalitet: For det *første* må fredsbyggingen forhold seg til ubalansen mellom de stridende parter som ofte er tilfelle. Det betyr at politiske institusjoner, økonomiske ressurser og sosial utvikling må gis en tilsvarende ubalanse slik at summen blir større likeverd for alle. Samtidig må det ikke gå så langt at de som tidligere hadde privilegier, får følelsen av de ikke har noen reell framtid.

For det *andre* må gjenoppbyggingen sikre bred og dyp deltagelse av kvinner. En ting er at kvinner ofte blir hardest rammet av konflikten og derfor må gis en spesiell rolle. Like viktig er det at kvinner er en avgjørende aktør i gjenoppbyggingen av samfunnet gjennom de funksjoner de har. En slik prioritet av kvinner innebærer også økt oppmerksomhet omkring mannen og mansrollen som en viktig del av det moderne utviklingsarbeidet.

For det *tredje* må fredsbyggingen sikre at uavhengige organisasjoner blir gitt rom og anledning til å være med å bygge det som i realiteten er en ny nasjon. Den kan ikke bygges fra toppen av statlige og politiske institusjoner alene, det være seg nasjonale eller internasjonale. Bred mobilisering av aktører i det sivile samfunnet og i næringslivet må få frihet og gis retning slik at de kan finne sin rolle. Dette handler om deltagelse i sosiale prosjekter som forbedrer folks liv, men også om retten og muligheten til å overvåke prosessen og påtale urimeligheter. Ikke minst har de en sentral rolle i å mobilisere lokal frivillighet og utvikle entusiasmen over fredsbyggingen til kon-

kret innsats. Det er viktig å unngå at disse ikke blir et instrument for en av partene og det politiske spillet rundt en ny regjeringsstruktur. En særlig viktig rolle er det å overvåke og påpeke maktovergrep som den nye regjeringen utfører.

For det *fjerde* bør det legges vekt på å identifisere sosiale programmer som i seg selv bringer tidligere fiender sammen om å skape en ny virkelighet. Dette kan f.eks. være vannforsyning, som ofte vil berøre flere lokalsamfunn som kan ha vært i strid med hverandre, andre infrastrukturtiltak eller kanskje felles sikkerhetstiltak for å isolere kriminelle elementer som drar nytte av den allmenne usikkerhet. I Rwanda forsøker en å skape en annen sammenheng, nemlig ved at overgriperne må hjelpe sine ofre med å forbedre deres levekår, f.eks. husbygging eller pløying. Men i begge perspektiver er det den konkrete koblingen mellom forsoning og sosial utvikling som er nøkkelen.

For det *femte* må spesielle former for kompensasjon utvikles for dem som aktivt deltar i rettsoppgjøret og sannhetskommisjonene. I Sør-Afrika er det dyp konflikt mellom erkebiskop Tutu, som leder av Sannhet og forsoningskommisjonen, og president Tabo Mbeki, knyttet til dette punktet. Tutu og kommisjonen forutsatte at de ofrene som vitnet for kommisjonen skulle få en betydelig kompensasjon. Slik tenkte man at prosessen ble drevet framover ved at overgriperne ved erkjennelse fikk amnesti og ofrene som vitnet fikk bedre levekår. Men regjeringen nektet å bevilge de nødvendige pengene. De mente at hele regjeringens politikk var innrettet mot å kompensere for apartheidtidens urettferdighet. Dessuten var det etter deres mening urimelig at av apartheidens 35 millioner ofre, skulle de 20.000 som vitnet for kommisjonen få privilegier. Tutu mener også at arbeidet for å forbedre levekårene for de fattigste går for tregt, mens oppbyggingen av en svart middelklasse har gått meget raskt. Dette betyr at det går for sakte å rette opp apartheidens urett. Den manglende kompensasjonen for de som led mest og vitnet om dette, blir dermed ekstra utålelig. Konflikten viser at spørsmålet om kompensasjon er nødvendig å håndtere, også utover det som skjer ved det første punktet knyttet til nedbygging av asymmetri.

Konklusjon

Disse ti årene har helt klart vist at det ikke finnes noen snarvei til forsoning. Samtidig har begrepets relevans blitt styrket. Jeg har trukket fram noen erfaringer hentet fra Kirkens Nødhjelps globale virksomhet. Andre kan vektlegge andre erfaringer. Jeg tror det viktigste er at forsoningsperspektivet fastholder sammenhengen mellom person og system, mellom dype sosiale prosesser og politiske grep og virkemidler. Og kanskje det aller viktigste: forsoningsprosesser understreker at framtiden må bygges nedenfra, av alminnelige mennesker i sine lokalsamfunn, forsterket av nasjonale og internasjonale institusjoner og tiltak.

* * *

Atle Sommerfeldt er generalsekretær i Kirkens Nødhjelp. Kirkens Nødhjelp var med å etablere Nansen Dialogprosjektet, satt i styringsgruppen og bidrar økonomisk til driften av dialogseminarene på Lillehammer. Kirkens Nødhjelps regionale kontor samarbeider med Nansen Dialogsentrene.

Denne artikkelsamlingen er et jubileumsskrift for Nansenskolen dialog- og forsoningsarbeid på Sørvest-Balkan. Artiklene er skrevet av noen av de som har preget Nansen Dialognettverket fra starten i 1995 til 2005.

Forfatterne ser Nansen Dialognettverket fra forskjellige ståsteder, og representerer ulike tilnærminger til dialogen. Noen bidro i prosjektets tidlige år, andre har kommet til senere. Noen har sine erfaringer fra arbeid på Nansenskolen eller i Nansen Dialognettverket, andre har vært deltakere i styringsgruppen eller bidratt til det faglige programmet.

Felles for alle er at de har vært med på å gjøre Nansen Dialognettverket til en viktig bidragsyter til dialog og forsoning på Sørvest-Balkan.

ISBN 82-92237-04-6